

דָּאָרְנָא דיארנא

רותם גיא - אוטבייב

רותם גיא - אוטבייב

דאָרנא

דיאָרנא

המילה 'דאָרנא' לקוחה מהשפה היהודית-ערבית של צפון אפריקה. המונח שפירושו 'הבתים שלנו' הדהד בי לראשונה כילד בביתם של סבי וסבתי במושב פורת. הוא עטף את המחוזות הפיזיים והתרבותיים של עברם בלוב והצית בתוכי סיפור שהמתין להתגלות מחדש.

תוכן עניינים

06	מבוא
08	דיון תאורטי ותפיסת המחקר
	כלים וגישות
14	מחקר
	קהילה וארכיטקטורה - דינמיקה פנימית וחיצונית - לוב
	טרספורמציה של מבנה משפחתי מורחב - השבר בפורת
	המצב היום
76	עקרונות לתכנון + התערבות
	נחלת הפרט
	נחלת הכלל
128	סיכום

פרויקט גמר

סטודיו אדריכלות [פרו] אקטיבית
מנחים | פרו"פ גבי שוורץ, ד"ר דקלה יזהר
אדריכלות חוקרת
מנחה | ד"ר רונן בן אריה
מסלול ארכיטקטורה ובינוי ערים
הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון
התשפ"ד | 2022-2023

אישה בלבוש מסורתי בפורת, שנות החמישים. באדיבות מרכז תיעוד תל מונד.

'אנשים שאבות אבותיהם שכנו במערות החצובות במעבה האדמה, מצאו עצמם יושבים בבתים אדומי גגות, מצויידים בברזי מים ובשאר האביזרים של המאה העשרים. אפילו מדריכות לכלכלת בית באו להדריך את הנשים כיצד לחיות על פני האדמה'.

שייח' הקהילה רחמים חג'ג' (1985)

מבוא

המחקר עוסק בתהליך ההתפרקות של קהילה יהודית שורשית עם המעבר מהמרחב הכפרי הלובי למרחב הכפרי הארץ ישראלי כמושב פורת ובא לבחון כיצד תהליכי תכנון והתערבות חדשים יכולים לתרום לחיבורה מחדש.

בתחילת שנות החמישים קהילה מגובשת יהודית-דתית בת כארבע מאות נפשות עלתה יחד מלוב לישראל, ובסיוע תנועת הפועל המזרחי, הקימה והתיישבה במושב פורת שבאזור לב השרון. המושב הוקם כמושב חקלאי-דתי לפי המודל שרווח באותה התקופה לצורת יישוב עולים במרחב כפרי-חקלאי פריפריאלי (אידן, 1995). המודל אפשר שילוב עולים במסגרות חברתיות ותעסוקתיות ארץ ישראליות ותאם גם למטרות פיתוח לאומיות, אך היה שונה משמעותית מצורת החיים בלוב. השוני אינו רק במובן הפשוט של הצורך ללמוד מיומנויות חדשות, אלא כזה ששינה את מבנה המשפחה, הקהילה, הפרנסה, החינוך והדת, והקיף את כלל אורחות החיים.

המחקר בוחן את השבר שנוצר מתוך השינוי המהותי בחיי הקהילה, ומתוך תפיסה שחיים אלו נובעים, מגיבים ומוזנים גם מתוך המרחב הפיזי. המחקר שואל: כיצד הושפעה קהילת המהגרים מצפון אפריקה מתהליך שילובם בפרויקט הפיתוח של המרחב הכפרי-חקלאי בישראל של שנות החמישים? מושב פורת הינו מקרה בוחן ייחודי במרחב והמחקר מספר את סיפורו.

המחקר הוא מחקר היסטורי ואנתרופולוגי, ומשתמש גם בידע המקומי-אתנוגרפי שלי כבן המקום. המחקר בוחן את מבנה וחיי הקהילה בשלוש תקופות כרונולוגיות: צורת וחיי הקהילה והמשפחה בלוב, המעבר והטרנספורמציה בשנות החמישים עם העלייה לארץ, והמצב כיום כתוצאה של אותו תהליך מעבר במקביל לתהליכים אחרים שמאפיינים את המרחב הכפרי-חקלאי.

מתוך המחקר פותחו עקרונות התכנון וההתערבות עבור החזון ששואף ושואל: כיצד נכון לתכנן את מושב פורת עבור עתיד החברה והקהילה המתגוררת בו כיום? העקרונות, אשר עוסקים גם בנחלת הפרט שהיא המרחב הפרטי וחיי המשפחה, וגם בנחלת הכלל שהיא המערך הציבורי הכולל, באים לתת מענה לקונפליקטים הקיימים בנושאים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ודתיים. מטרתם – לבלום את תהליך הפירוק ולאחות את השבר, מתוך דיאלוג בין העבר, ההווה והעתיד, כדי להדגיש, לחזק ולהשתמש בזהות הייחודית של מושב פורת.

חקלאים בפורת בשנות השישים. צילום: הרווי גולדברג.

תושבים בפורת בשנות השישים. צילום: הרווי גולדברג.

דיון תיאורטי ותפיסת המחקר

כאמור, המחקר עוסק במושג פורת כמקרה בוחן לתהליך אותו עברו קהילות מהגרים מצפון אפריקה בשילובם בפרויקט הפיתוח של המרחב הכפרי-חקלאי בישראל של שנות החמישים. המחקר מסתכל אל מקורות הקהילה בעבר, בוחן את השתנותה לאורך השנים, ומספר את סיפורה.

כבן המקום, הבחירה במושג פורת הינה בחירה אישית. סבי הנחיג את הקהילה במעבר מלוב אל ארץ ישראל והמושג, זהו נוף הולדתי וכאן גם בחרתי להקים את ביתי ומשפחתי. קשר אישי זה מאפשר מחקר אתנוגרפי – כלומר מחקר איכותני של החברה בפורת מתוך 'עבודת השדה' שהיא היכרותי ומגוריי במושג והיותי חלק מהקהילה מתחילת שנות השמונים, אז נולדתי, ועד היום. הכלי האתנוגרפי-היכרותי האישית-מאפשר חקירה ממקור ראשון של ההיבטים הפיזיים, החברתיים והתרבותיים של הקהילה על חוזקותיה וחולשותיה, ועל השינויים שעברה במהלך ארבעים השנים האחרונות.

ייחודיותו של מקרה הבוחן עולה מתוך מחקרו של פרופ' הרווי גולדברג ששהה במושג למשך שנתיים (1963-1965) למטרת מחקר אתרופולוגי על הקהילה. גולדברג מציין את ייחודו של המושג כקהילה שהעתיקה כמקשה אחת את מקום מגוריה מארץ מוצאה אל ארץ ישראל. עבודת הדוקטורט שלו 'שוכני המערות ומגדלי ההדרים' (1972) שופכת אור על קהילת פורת מתוך נקודת מבט אנתרופולוגית על תרבותם והתארגנותם במרחב החדש. מחקרי מתבסס על עבודה זו יחד עם חומרים ומאמרים נוספים שכתב על הקהילה במהלך השנים.

על אף ייחודיותו של המקרה, אני רואה חשיבות במחקר מעבר לעניין אישי-היסטורי. סיפורו של מושג פורת שזור בסיפורה של ארץ ישראל בכלל, ובמארג הכפרי בפרט. לא ניתן לספר את סיפורן של העליות ושל עליית צפון אפריקה ללא סיפור זה. במבט אל העתיד, המחקר והתכנון מציעים דרך פעולה ייחודית שיכולה לתקן ולהתאים לקהילות נוספות במרחב הכפרי, ולתת נקודת מבט מפותחת אל מול עליות עתידיות מרקעים שונים.

מטרתי כחוקר היא להאיר את המערכים והמבנים הייחודיים שעמדו ועומדים בבסיס המרקם החברתי של פורת. החיפוש אחר מבנים אלו מוביל אותי מתוך ההווה

אל תוך מחקר היסטורי ולהבנת צורת החיים בלוב. חלק זה מסתמך על עבודתו של החוקר נחום סלושץ וספרו 'ספר המסעות – מסעי בארץ לוב' (1937). סלושץ, שהיה בכוונתו להוכיח את קיומו של העם היהודי בארצות האסלאם כבסיס לנחיצות הקמת מדינה יהודית, ביקר את הקהילה בכפר הלובי בשנת 1906 כאשר לוב הייתה עדיין תחת השלטון העות'מאני, וכתב את התרשמותו בספר. הטקסט מספק נקודת מבט תקופתית על המרחב הבנוי, דפוסי האירוח והמפגשים עם דמויות בולטות, מעל פני הקרקע ומתחתיה.

המחקר מתאר שבר. כמתכנן, אני משתמש בעבר ככלי לתיקון. ייתכן ומדובר בתפיסה נאיבית בחלקה, הנשענת גם על מידה של נוסטלגיה והתרפקות. המונח "דֶאָרְנָא" שעל שמו נקרא הפרויקט מדגים תפיסה זו. זהו מונח מבית סבא וסבתא שמשמעותו "הבתים שלנו" והתגלגל על לשונם מאז שהייתי ילד כחלק מהסיפורים על הכפר בלוב. הבית או הבתים שלנו הם זיכרון תרבותי עמוק שמגלם בתוכו אורחות חיים, געגוע, זהות ויחסים חברתיים.

אל מול זאת, אני ניגש למחקר ולתכנון בעיניים מפותחות ואיני קורא לחזור לחברה מסורתית של פעם. המחקר מאיר גם את הסוגיות, כפי שאני רואה אותן, אשר מקורן בחברה מסורתית-שבטית ובראשן הסתגרות והיעדר חינוך איכותי, אשר מונעים מחבריה מימוש הזדמנויות ואיכות חיים.

הקריאה ל'חזרה' מתרחשת תחת כללי המשחק המודרניים ומטרתה חיזוק והחזרת אותם הערכים שנשברו וביסוס של זהות קהילתית ייחודית כדי לייצר את אותו הגיון פנימי חברתי שימשיך ויחזיק אותה יחד. כלומר העבר ככלי תיקון, ולא כאדיאל.

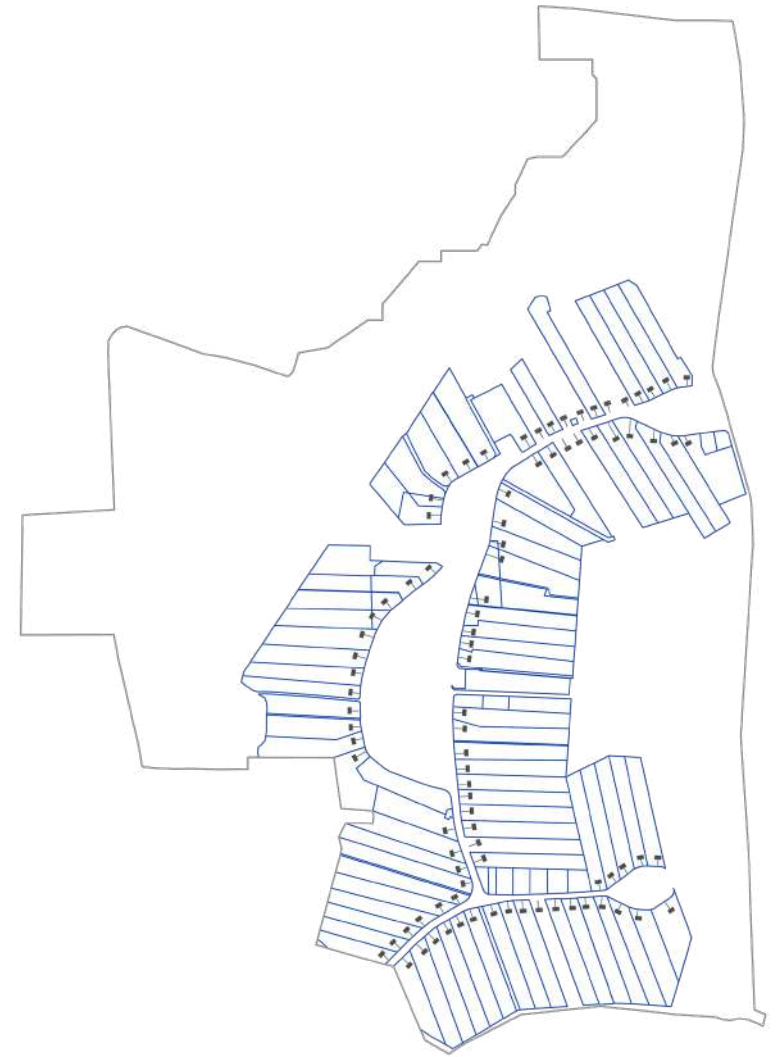
המחקר הוא כרונולוגי ומציג שלוש תקופות: צורת וחיי הקהילה והמשפחה בלוב, המעבר והטרנספורמציה בשנות החמישים עם העלייה לארץ, והמצב כיום. בכל תקופה נחקר המרקם החברתי על רכיביו השונים, מיחידת המשפחה הגרעינית דרך צורת המשפחה המורחבת ועד למבנה הקהילתי-פוליטי של הקהילה עצמה. נחקרים היחס והמשמעות של המסורת והדת, הכלכלה, הפרנסה והחינוך. כמחקר שבסיסו אדריכלי, משקל רב מופנה לצורה ולמרחב בהם פועל ומהם נוצר אותו מרקם חברתי. המחקר, כלומר ההבנה המעמיקה של הדיאלוג בין המרקם החברתי למרחב האדריכלי בסיפורה של הקהילה לאורך השנים, מהווים את הבסיס לתכנון.

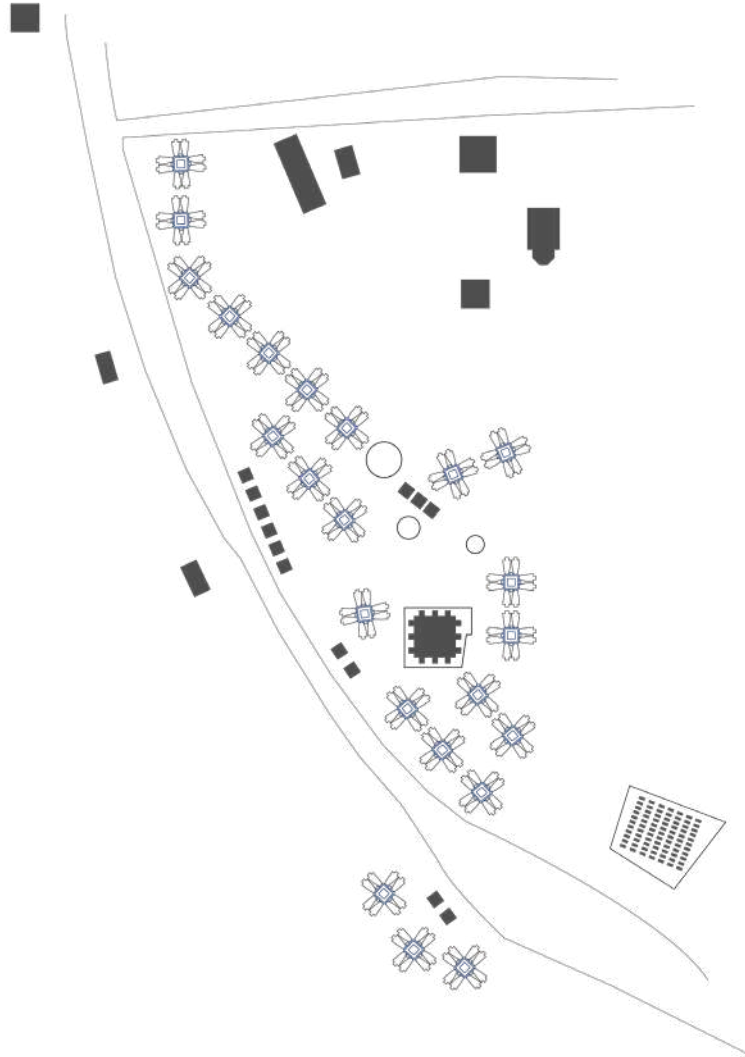
צילום אוויר של חבל גריאן בלוב, 1913. הספריה האמבוביאנית, מילאנו, איטליה.

צילום אוויר של פורת תחילת שנות השישים. באדיבות מרכז תיעוד תל מונד.

התכנית הבסיסית של מושב פורת

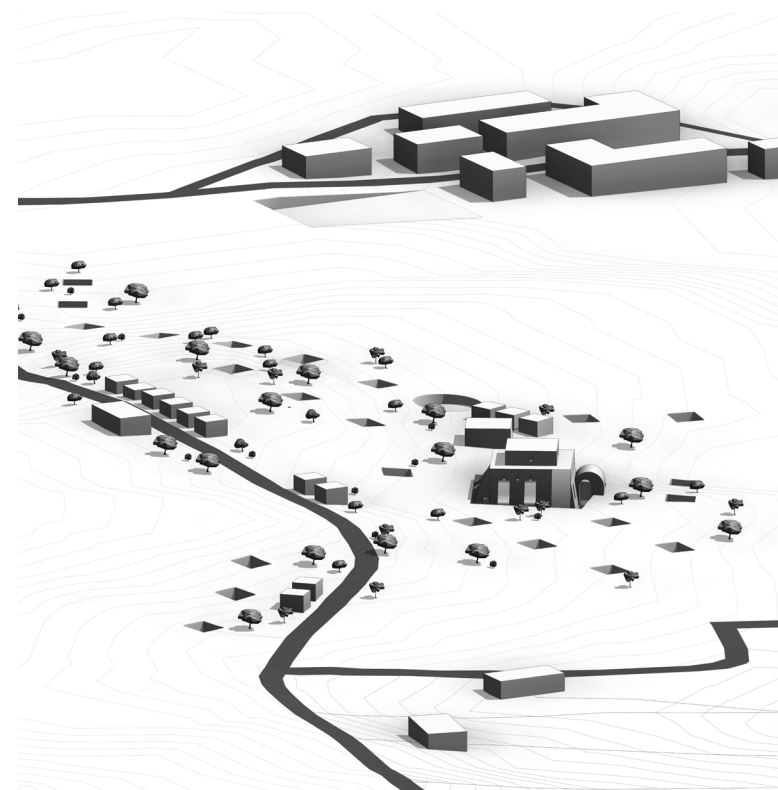

תכנית הכפר בטיג'נה, לוב. מבוססת על התכנית המוצגת בספר "שוכני המערות ומגדלי ההדרים", הרווי גולדברג, (1973).

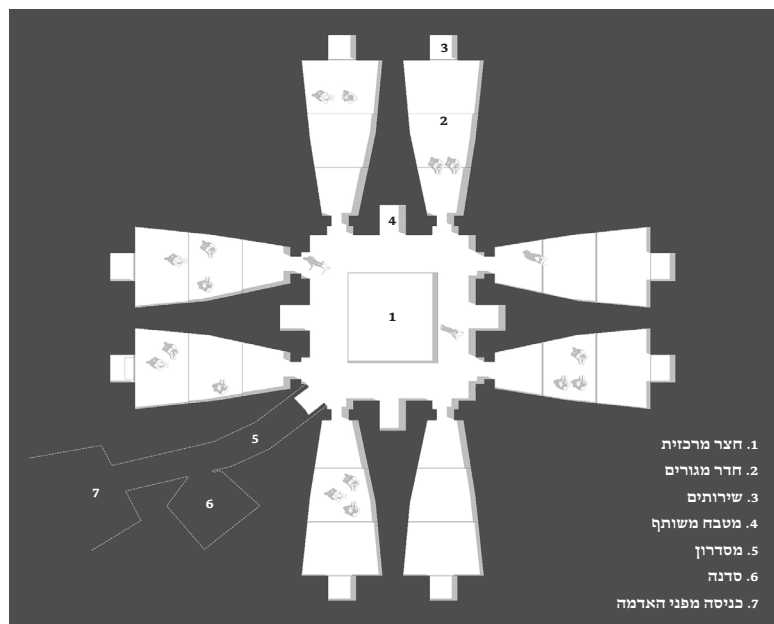
מחקר

קהילה וארכיטקטורה: דינמיקה פנימית וחיצונית - לוב

תושבי פורת הגיעו מכפר טיג'נה בלוב. הכפר גבל במדבר סהרה ובנחלות החקלאיות של כארבעת אלפים איטלקים שהיו שייכים לקולוניה השולטת. לקהילה עם עדויות לקיומה עוד מתקופת בית שני, היו יחסים חברתיים וכלכליים משתנים עם הסביבה המוסלמית ועם תושבי המדינות הכובשות לאורך השנים. הכפר היה מורכב מכעשרים חצרות חפורות שכל אחת אגדה שמונה בתי מגורים יחד. היו להם חנויות מסחר על פני הקרקע ובית כנסת מרכזי אחד. להתחפרות מתחת לקרקע היו תפקידים מגוונים - משמירה על יהדותם של התושבים, דרך התגוננות מגורמים עוינים ועד התמודדות מול אקלים המדבר הקיצוני.

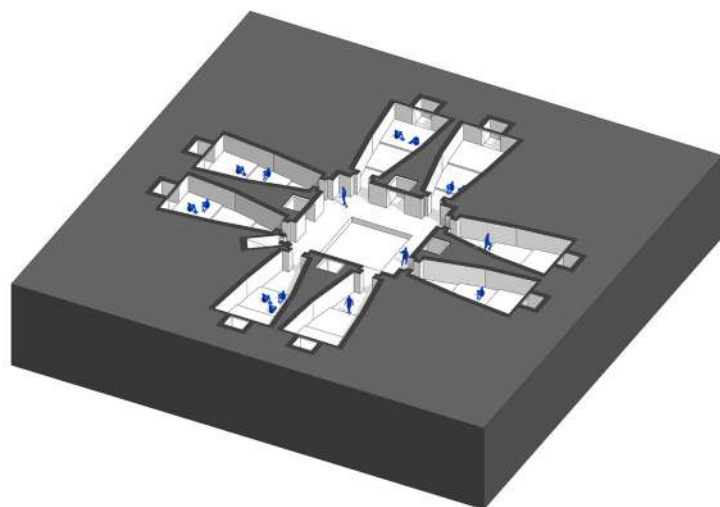

מודל המציג את הכפר היהודי בטיג'נה

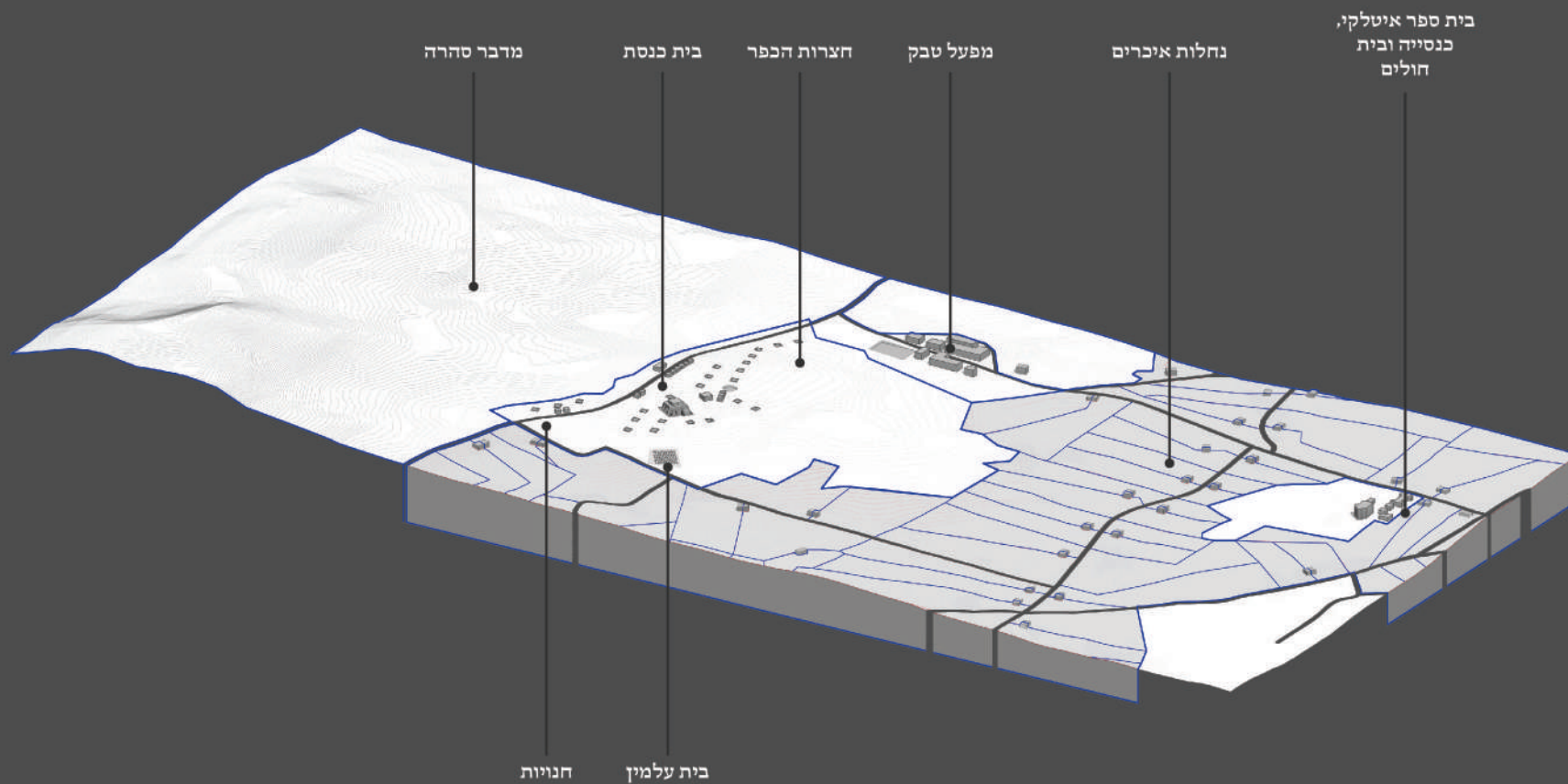

1. חצר מרכזית
2. חדר מגורים
3. שירותים
4. מטבח משותף
5. מסדרון
6. סדנה
7. כניסה מפני האדמה

תכנית המגורים

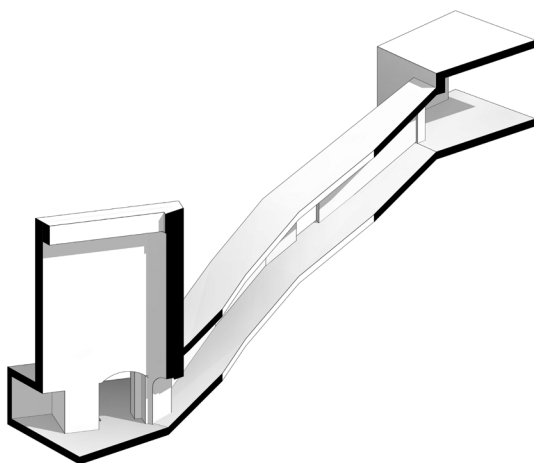
טיפולוגיית המגורים - שמונה חדרים סובבים חצר

כפר טיגרנה וסביבתו
תקופת הקולוניאליזם האיטלקי בלוב (1920-1949)

מבט אל פתח המסדרון.
הספריה האמבוזיאנית, מילאנו, איטליה.

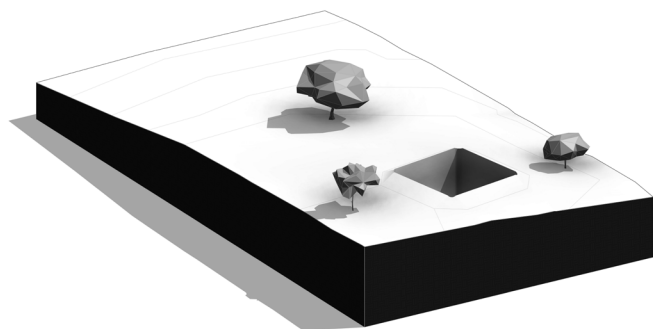
המסדרון

"נכנסנו לתוך מסדרון נמוך, דומה לנקבה, השופע ויורד בתוך האדמה האדומה. הוא מתפתל בעקלתון וקרקעיתו מלאה שיחין ואבני נגף, כנראה, כדי להכביד על היורד ובא לפני ולפנים. וכה הלכנו כחמישה עשר או כעשרים מטר. האור מן החוץ הלך וכהה, אבל פתאום נמצאנו במעין חצר מרובעת ורחבה, כולה חפורה בתוך הקרקע ומוארת קצת על ידי קרני אורה, שחדרו לתוכה בדרך עקלתון מבפנים המערה."

'יושבי מערות' מטריפולי בבתי בטון לבנים בשרון, 1953.

מבט משפת הבור על החצר, טיג'רה, לוב.
צילום: עמוס גורדון, 1947.

הבור

"והנה נגלה מתחתי מעין פי בור מרובע ורחב, ומתוכו,
בעמקי האדמה, נשמעו געית בהמות, בכי ילדים ושריקת
קולות נשים, המתערבבים לפעמים בקולות של צחוק
פרא."

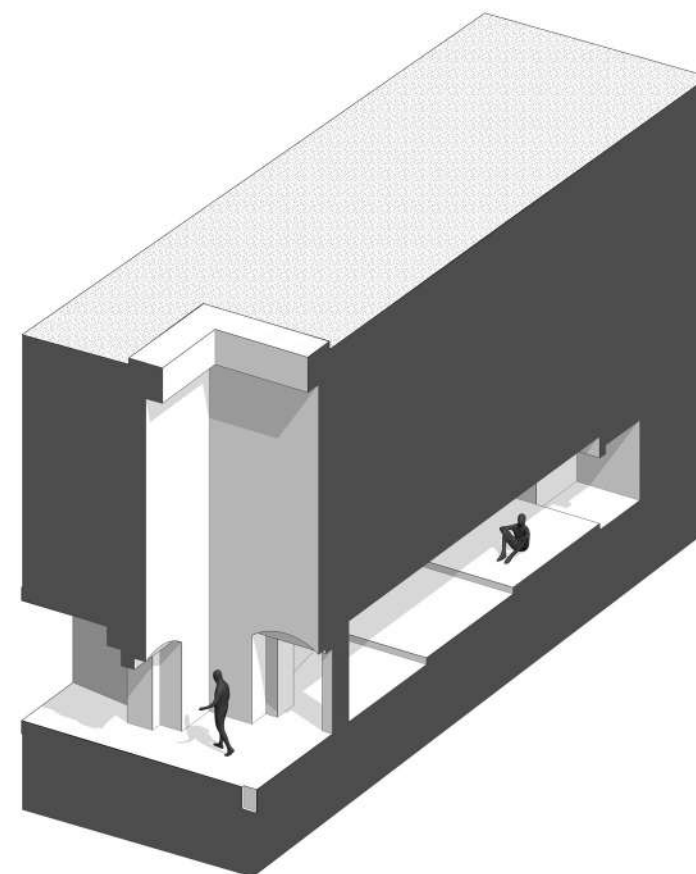
ספר המסעות - מסעי בארץ לוב (1937), נחום סלושץ.

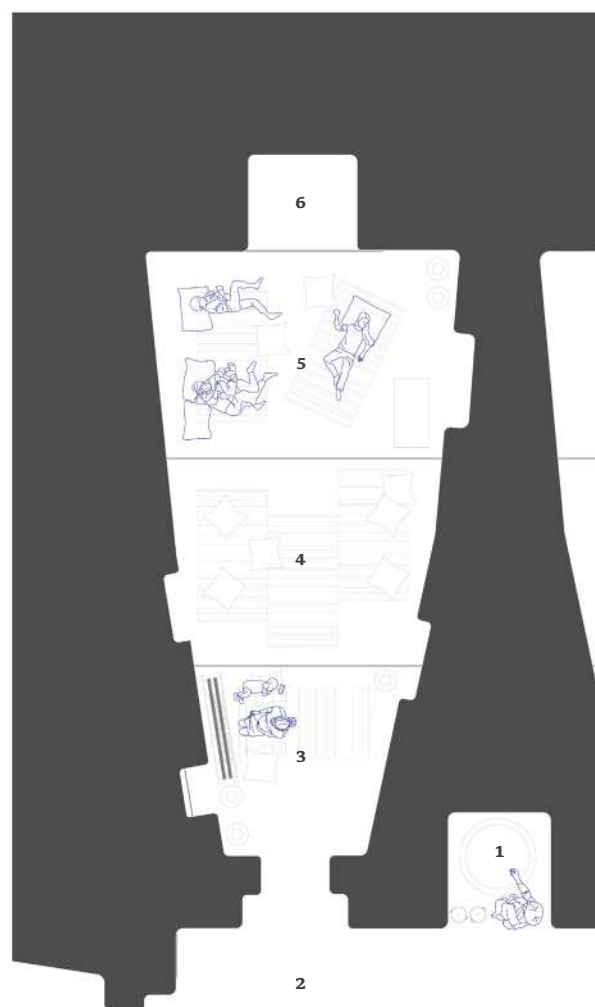
מודל מבנה המגורים התת קרקעי 1:50

התארגנות המשפחה

לכל משפחה גרעינית היה את חדר המגורים המיועד לה, המכונה "דאר" שהיה חלל ארוך, חפור מתחת לאדמה ופתוח לחצר מרכזית. החלל, בגודל כשלושים מ"ר, הוגדר פונקציונלית על ידי מפלסים משתנים. נישות חפורות בקירות היו אמצעי לאחסנה. שמונה חדרי מגורים כאלה, בהם התגוררה משפחה מורחבת, התארגנו סביב חצר ריבועית חפורה ופתוחה לשמיים, המאופיינת במידותיה הקבועות באורך, רוחב ועומק של עשרה מטרים.

ה'דאר' תלת מימד

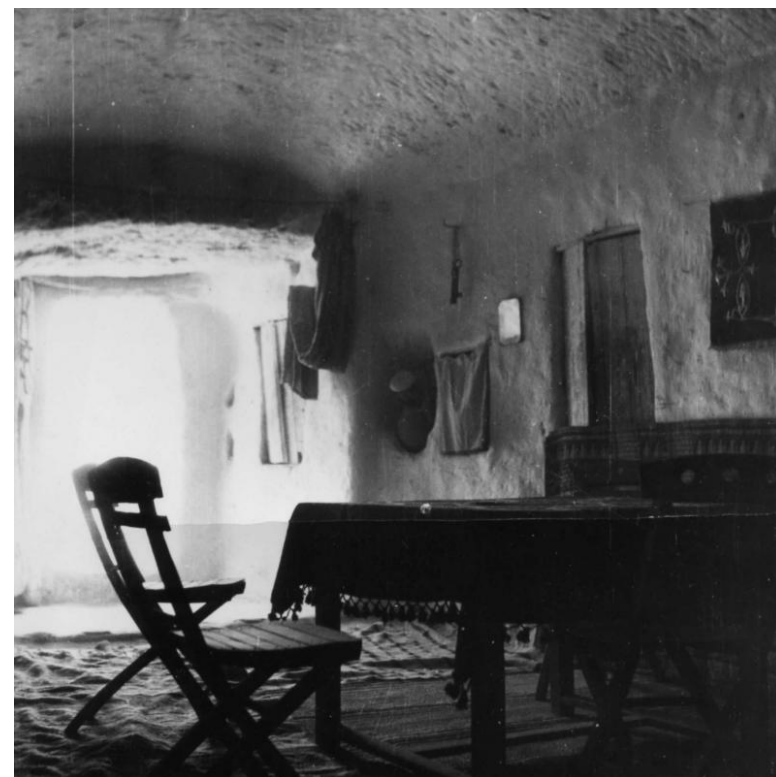
1. מטבח ובו אח לבישול
2. חצר חפורה
3. חדר מגורים מפלס ראשון
4. חדר מגורים מפלס שני
5. חדר מגורים מפלס שלישי
6. שירותים

ה'דאר' תכנית

איש יושב בביתו בטיג'נה, לוב.
צילום: עמוס גורדון, 1947.

'דאר' בטיג'נה, לוב.
צילום: עמוס גורדון, 1947.

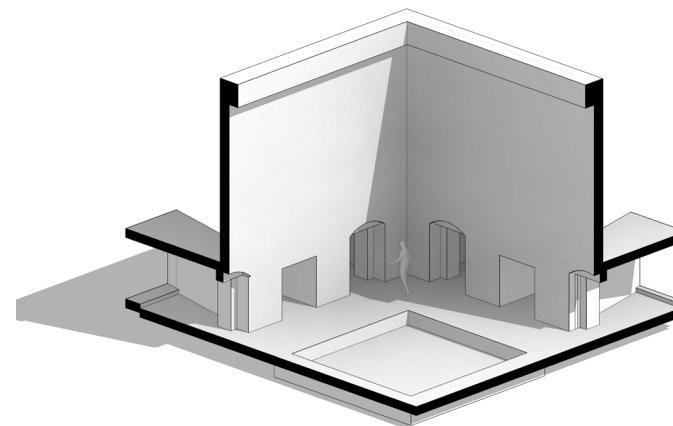
אם ובנותיה בחצר בעבודת משק הבית, טיג'נה, לוב.
צילום: עמוס גורדון, 1947.

"ואולם עיקר חייהם הוא בתוך החצר עצמה: שם יושבות הנשים על האח העשויה מאבנים לא מסוידות ומבשלות: שם נמצאו מנורי הארג, שהנשים אורגות בהם, שם יתגוללו הילדים בסחי ובטיט, ירוצו בני הצאן ותרקד העז, תנתר התרנגולת ויטפס החתול."

ספר המסעות - מסעי בארץ לוב (1937), נחום סלושץ.

יחסי הפנים והחצר המרכזית

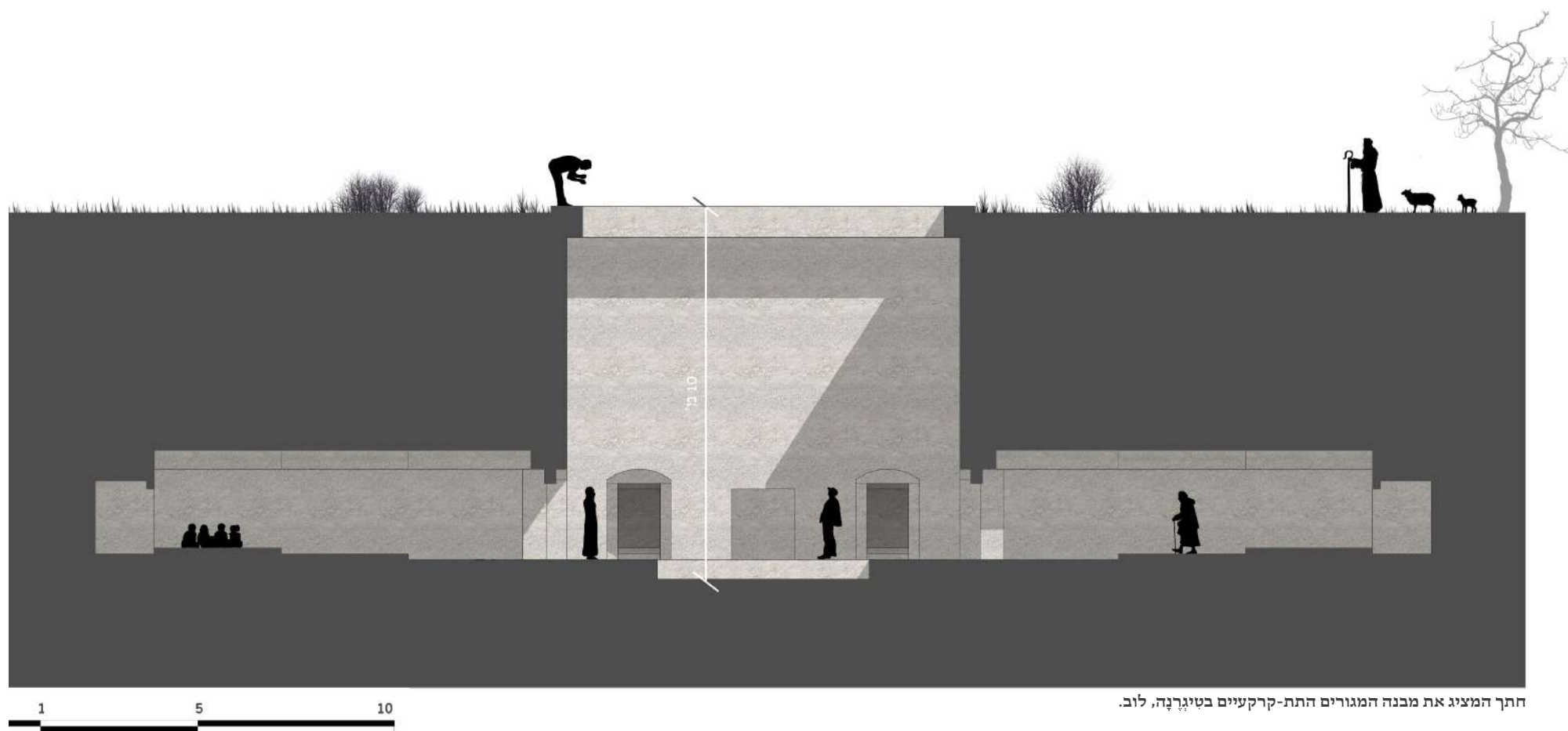
החצר המרכזית, שימשה כמרכיב מארגן אידיאלי עבור המשפחות, טיפחה התפתחות מבנה חמולתי ואפשרה מגורים משותפים, עזרה הדדית, פרנסה וכלכלת בית משותפת. היא היוותה מוקד לרוב פעילותם היומית כמו בישול משותף, אריגה, עיסוק במלאכות זעירות, גידול חיות המשק ומתן מרחב פתוח למשחקי ילדים ואינטראקציה שיתופית בעוד החדרים היו לרוב עבור שינה. החצר הייתה לגרעין הפריחה של הרוח הקהילתית כאשר המשפחות חלקו מאמצים משותפים, משאבים וטיפחו את שיתוף הפעולה¹.

החצר

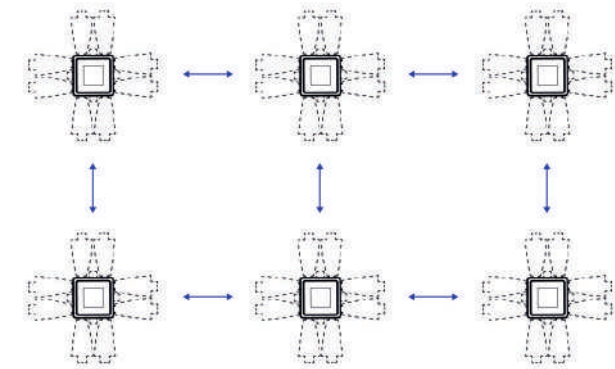
1 'החצר הגריאנית' היא כינוי לחצרות החפורות בסביבת העיר גריאן בלוב והיא מקבילה לחצרות החפורות בכפר טיגרינה ההיסטורי, שם התגוררה קהילת פורת.

חתך המציג את מבנה המגורים התת-קרקעיים בטיג'רנה, לוב.

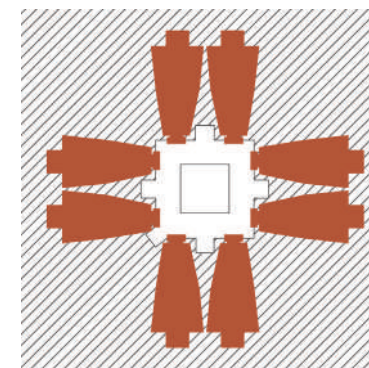

מבנה המשפחה המורחב וההשתייכות לחמולה

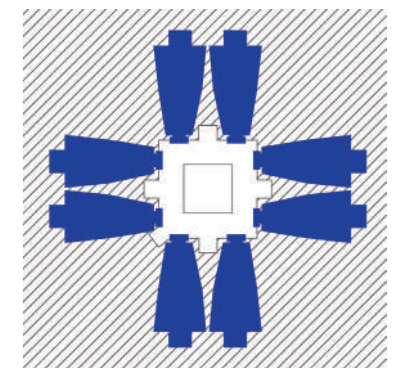
המערכת התת-קרקעית חיברה במחילות את כל חצרות הכפר ואפשרה להם לקיים קשרי קהילה הדוקים הנשענים זה על זה תוך ביסוס היררכיה משפחתית ענפה ורבודה. רשת מורכבת זו טיפחה את הקמתו של מבנה משפחתי מסועף שהתגלם בשתי חמולות עיקריות: חמולת חג'ג' וחמולת חסן. המערכת המחתרתית השלמה סיפקה את הבסיס לשמירה על קשרים קהילתיים חזקים, תוך הסתמכות זו על זו והנצחת הקשר המשפחתי הרחב.

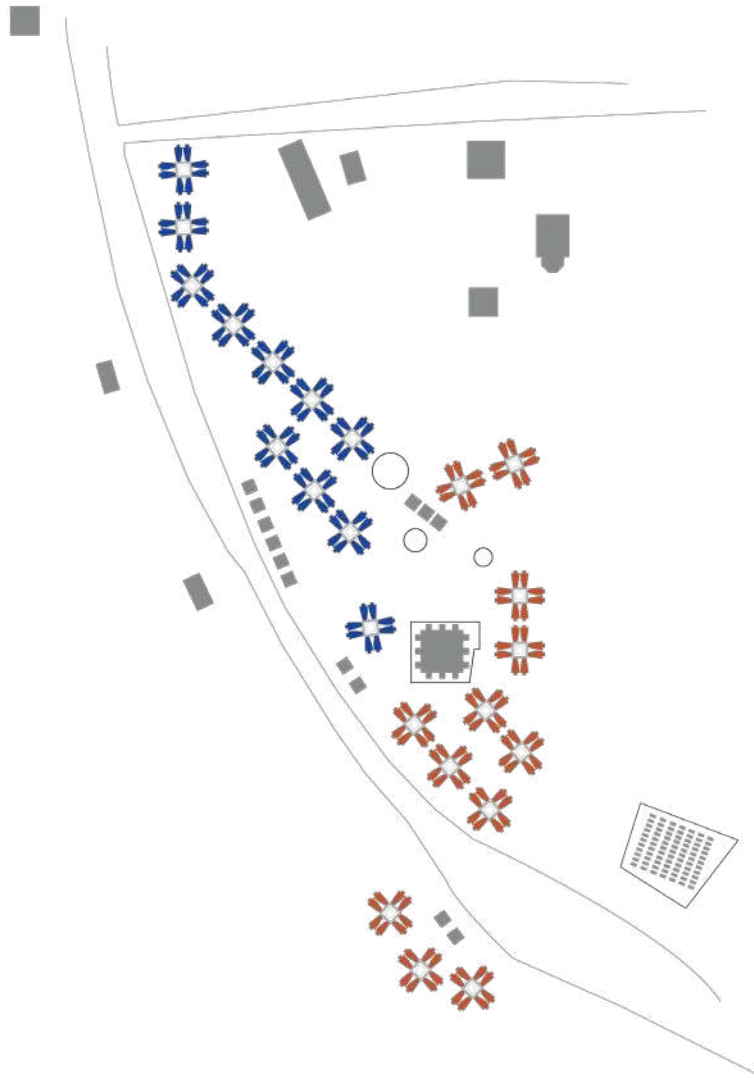
מערכת חיבורים תת קרקעית

חמולת חסן

חמולת חג'ג'

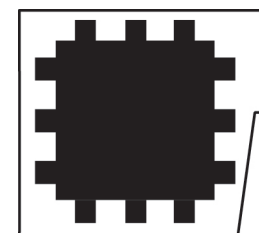

הדגמה של פריסת שתי החמולות בכפר

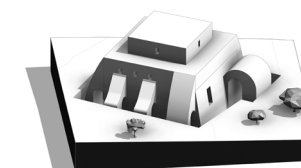
החיים הקהילתיים בכפר

תושבי הכפר, התפרנסו מחקלאות צאן, מסחר ומלאכות זעירות תוך יחסי גומלין עם האוכלוסייה המוסלמית השכנה. לאחר הכיבוש האיטלקי של האזור ב-1920, החלו חלק מחברי הקהילה לעבוד במפעל הטבק האיטלקי הסמוך לכפר.

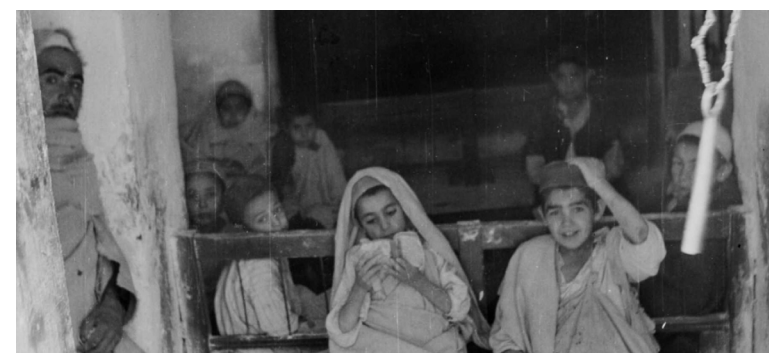
בית הכנסת המרכזי בכפר נבנה ב-1885 והיה שקוע בחלקו מתחת לאדמה. הוא שימש מוקד לכל פעילות הדת והיה לעוגן של לכידות ואחידות. מסביב לבית הכנסת ולמקווה הייתה רחבת התכנסות, מעין כיכר, שהגדירה את המרחב הדתי והייתה מקום לקיום פעילות וטקסים דתיים כאלמנט משמעותי בדינמיקה הפנימית בקהילה.²

תכנית בית הכנסת

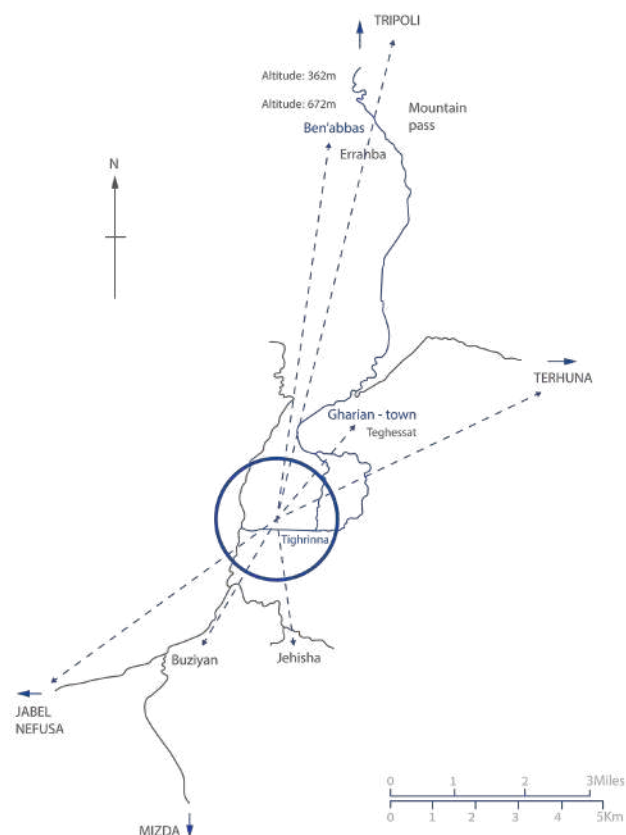
טיפולוגית בית הכנסת

נערים לומדים תורה בבית הכנסת בטיג'רנה, לוב. צילום: עמוס גורדון, 1947.

2 יש עדויות לבית כנסת עתיק חפור נוסף אך ללא שימוש בו (הכהן, 1978).

הקהילה הונהגה על-ידי דמות, מפתח יחידה, שתיווכה את, צרכי הקהילה הסגורה אל מול המשטרים והכיבושים – עות'מאני, איטלקי ואנגלי – וסייעה בהסתגלות לסביבות הפוליטיות המשתנות. המנהיג החזיק בסמכות קבלת ההחלטות הבלעדיות גם בנושאים של תוך הקהילה כמו דת, ותרבות ושימש כמגשר עם סמכות פסיקה מקובלת על כולם כאשר התגלע סכסוך בתוך המשפחות. ההנהגה לרוב עברה בירושה או בין דמויות מפתח שהתאימו לתפקיד המשמעותי.

הקשר של השייח' עם הסביבה החיצונית לכפר

צילום אוויר עדכני של המיקום בו היה הכפר היהודי בשִׁגְרָה, לוב. המפה הורכבה באמצעות צילומי אוויר מארכיון אתר דיארנה.

טרנספורמציה של מבנה משפחתי מורחב – השבר בפורת

בתחילת שנות החמישים עלתה הקהילה, על כל 416 חברה, לישראל והקימה בסיוע תנועת הפועל המזרחי את מושב פורת, כמושב חקלאי דתי. המושב כלל תשעים ואחת נחלות, בניהן 'מתרוככות'³, המקיפות אזור עם מבני ציבור.

מספרי הנחלות

3 המונח מתרוכב (matrukha) מתייחס לדרך עפר המובילה לחלקות חקלאיות. בחוק הקרקעות העות'מני דרך שיועדה לציבור הרחב וכן דרך שהוקצתה לבני יישוב מסוים לצרכיהם (כמו שדות חקלאיים לכפרים).

החלקה החקלאית הצמודה למגורים

חלקת המגורים בנחלה

האזור הציבורי

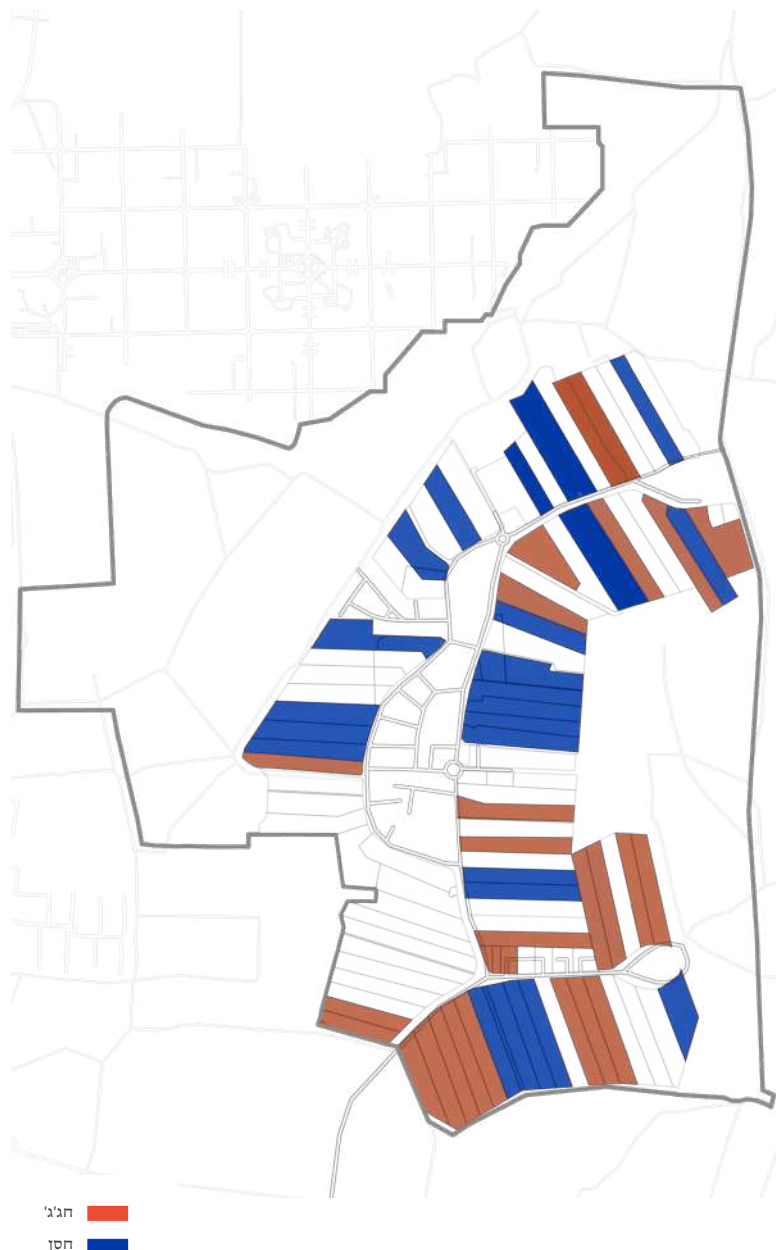
חלקות חקלאיות מרוחקות

התארגנות המשפחה

הגעתה של המשפחה החמולתית למושב החקלאי חוללה מהפך עמוק בסידור המבני שלהם. ביטוי משמעותי למהפך זה היה יישום מערך הגרלות לצורך חלוקת משפחות על פני נחלות המושב. שיטת הגרלה זו, הנטועה בעקרונות דמוקרטיים ושוויוניים, נועדה למנוע העדפת אחד על פני אחר בהקשר של טיב מיקום הנחלה, בהתחשב בסמיכות המשתנה לשטחים הציבוריים. עם זאת, בעוד ששיטת ההגרלה שמרה על הגינות בחלוקה, היא לא הצליחה לשמר את הדיוור המלוכד של החמולה המשפחתית והובילה בפועל להתפזרותן של המשפחות הגרעיניות מבלי להבטיח את קרבתן זו לזו. כתוצאה מכך, מבנה החמולה עמד בפני משבר ולכידות המשפחה המורחבת והמשך קיומה נפגעו על ידי הפיכת המשפחה הגרעינית ליחידה העיקרית. ההשפעה הטורנספורמטיבית של תחילת ההתיישבות על ההסדר המבני של משפחת החמולה המורחבת מדגישה את המורכבות הגלומה בתהליכי תכנון באיזון בין רצון להתבסס על פרדיגמות מודרניות לבין שימור מורשת עתיקה. מהלך זה סימן את תחילת המשבר במבנה המשפחה המורחבת בפורת.

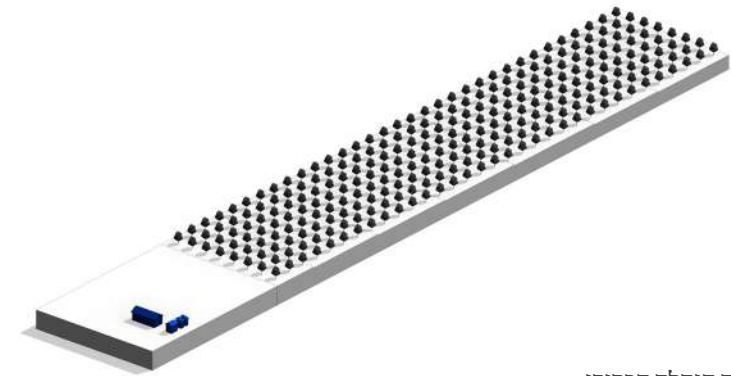
'בתי סוכנות' בפורת בתחילת שנות החמישים. באדיבות מרכז תיעוד תל מונד.

פיזור חמולות חג' וחסן בנחלות המושב

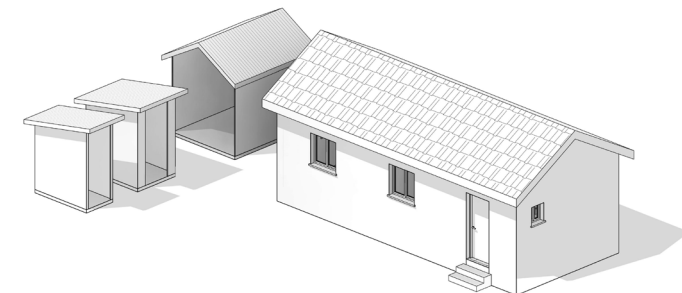
הקצאות מגורים וחקלאות: מעבר למגורים קטנים ופיתוח פרנסה

בקדמת הנחלה, שגודלה הכולל 50 מ' על 240 מ', הוקצה שטח המגורים בגודל 2.5 דונם. מאחוריו ובשטח של 10 דונם הוקצה שטח לחקלאות. בנוסף, כדי להבטיח פרנסה בת קיימא, ניתנו 12 דונם חקלאיים נוספים בחלקות מרוחקות יותר.

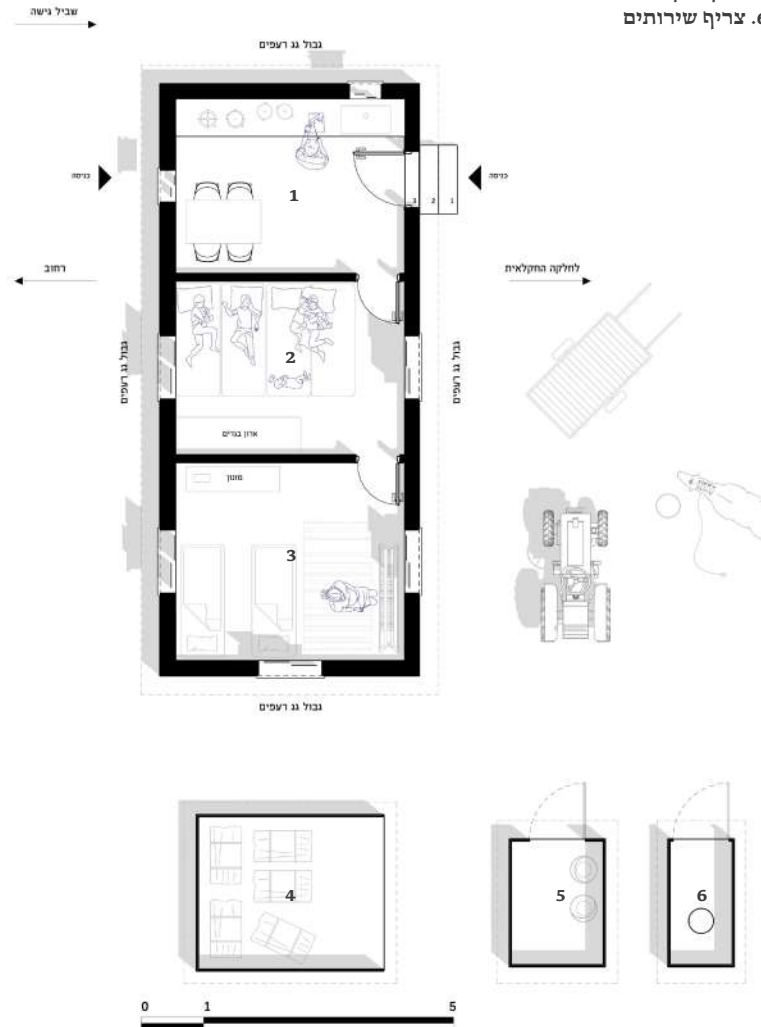
מבנה הנחלה הבסיסי

בנכסי המגורים הוקמו בתים בני שלושה חדרים שנבנו בסיוע הסוכנות היהודית. בתים אלו כללו מטבח, פינת אוכל ושני חדרי שינה, בעוד השירותים והמקלחת היו ממוקמים בחוץ.

מבנה המגורים הבסיסי

1. מטבח ופינת אוכל
2. חדר שינה ילדים
3. חדר שינה הורים
4. מתבן
5. צריף מקלחת
6. צריף שירותים

'בית הסוכנות' של המשפחה הגרעינית בפורת

אישה בחצר נחלתה בפורת בשנות השישים. צילום: הרווי גולדברג.

בשנים הראשונות משך המושב מבקרים ועיתונאים רבים שבאו לחזות בקהילה הייחודית שעלתה מ"בתי המערות". רבים דיווחו לעיתים קרובות על הניגוד המוחלט בין העולם הפרימיטיבי המגולם על ידי פנים הבתים לבין העולם המתקדם המסומל על ידי החלקות החקלאיות. פנים הבית תואר כלא מפותח ובו מתקיימות מסורות ישנות וקדומות, ואילו החצר ייצגה את הקדמה בעיקר בחלקות החקלאיות המשגשגות, מערכות ההשקיה המודרניות והמכונות המתוחכמות (שיף, 1956). למרות התמורות הללו, התושבים נשארו מסורים לשמירה על מנהגיהם, שמירה על לבושם הייחודי, טיפוח קשרים קהילתיים חזקים ושמירה על רוח העזרה ההדדית.

אישה אורגת שטיח באמצעות נול בביתה בפורת, 1955. באדיבות מרכז תיעוד תל מונד.

המעבר למבני מגורים קטנים יותר הדגיש את הבולטות של מודל המשפחה הגרעינית בקהילה. בסמוך למבני המגורים ניצבו מבני המשק החי: לול עופות, רפת ומתבן. הסוכנות היהודית שלחה מדריכים ללימוד החינוך החקלאי תוך התמקדות בגידול מטעי הדורים ומטעי אבוקדו.⁴

על המשפחות היה להכיר את חוקי הנחלה שכללו את המשפחה כגוף יצרני המתפרנסת מחקלאות, הימנעות מעבודה שכירה ושמירה על שלמות הנחלה. בניגוד לקשרי המסחר והחוך שהיו מוכרים מהחיים בלוב, עם המעבר לנחלות חקלאיות נאלצה הקהילה להתמקד במעבר לפריון עצמי. המשפחה הפכה לגוף יצרני וצרכני שמעבדת את אדמתה. מאחר שהעבודה החקלאית הייתה מנוהלת על ידי האגודה השיתופית - הגוף המשפטי המאחד את כל הקהילה החקלאית - הם אלו שהיו מבצעים את כל קשרי המסחר והשיווק החיצוניים (חיוטין, 2010). האינטראקציות של הקהילה עם הסביבה, שהיו מבוססות על פרנסה ומסחר, נעלמו.

משפחה במנוחה מהעבודה החקלאית בפורת בשנות השישים. צילום: הרווי גולדברג.

4 רחמים חג'ג' מספר על השינוי המשמעותי שעברה הקהילה בנושא המגורים והתעסוקה וכיצד הסוכנות היהודית היוותה עבורם כר מתווך בכל הקשור למוימוניות המגורים והחקלאות.

משפחת חקלאים בשרה בפורת בשנות השישים. צילום: הרווי גולדברג.

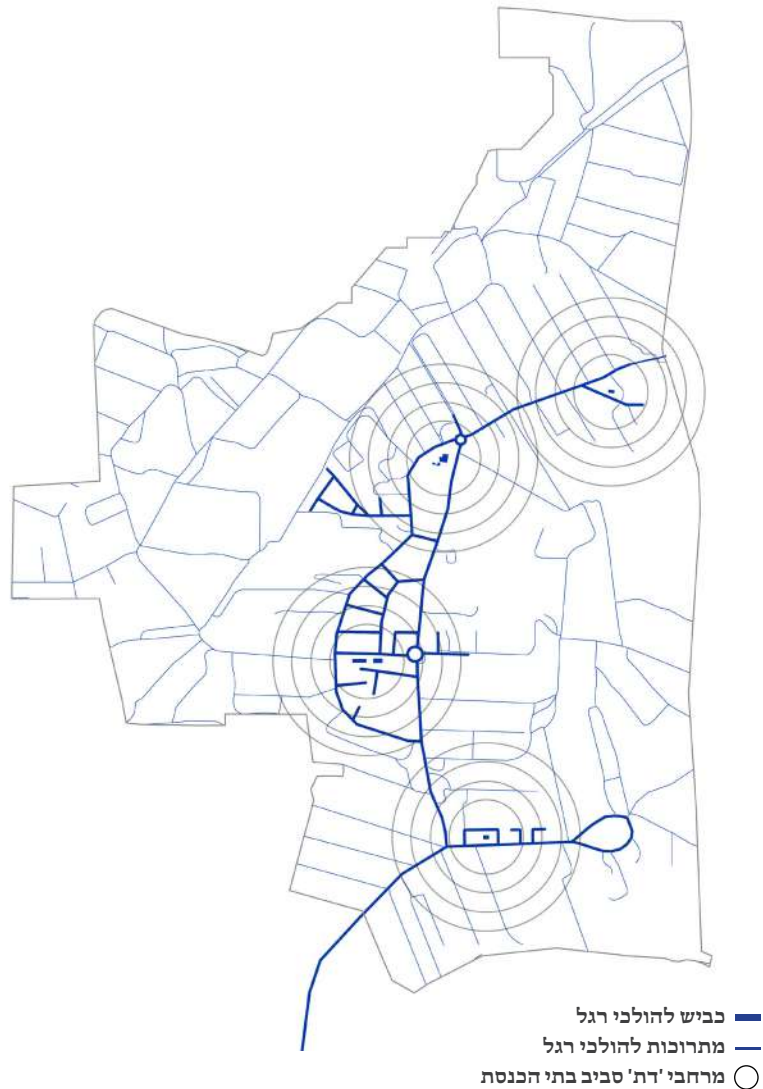
חיי הדת ותשתיות קהילתיות: בתי כנסת, מקוואות ומנהיגות קהילתית

בניגוד לבית הכנסת המרכזי בכפר בלוב ששימש מוקד לכל פעילות הדת והיה לעוגן של לכידות ואחידות, אימצה פורת גישה שונה לסידור מבני הדת. הוקמו חמישה בתי כנסת ואלו פוזרו לאורך ציר המרחב הציבורי מתוך חשיבה אסטרטגית, שמטרתה לשרת אזורים גיאוגרפיים ספציפיים ולהכיל את הקהילה שהלכה וגדלה. ארבעה בתי כנסת קטנים ובית כנסת מרכזי וגדול, במימון תורמים חיצוניים, היוו את המתווה. ריבוי מבני הדת לאורך הציר הוביל לניתוק חברתי בין חלקים שונים של המושב כשכל אזור פועל במידה מסוימת של אוטונומיה.

כדי להבטיח את שמירת השבת ולצמצם את הנסיעות, הותקן שער בכניסה למושב שאותו היו נועלים בשבתות ובחגים. כתוצאה מכך, המרחב הציבורי המקיף את בתי הכנסת וציר התנועה המרכזי של המושב הפכו לשטח הולכי רגל, שאסר על תנועת כלי רכב והקל על תנועה חופשית ברגל.

טקס בר מצווה בפורת. צילום: הרווי גולדברג, שנות השישים.

התארגנות המרחב הציבורי בשבת

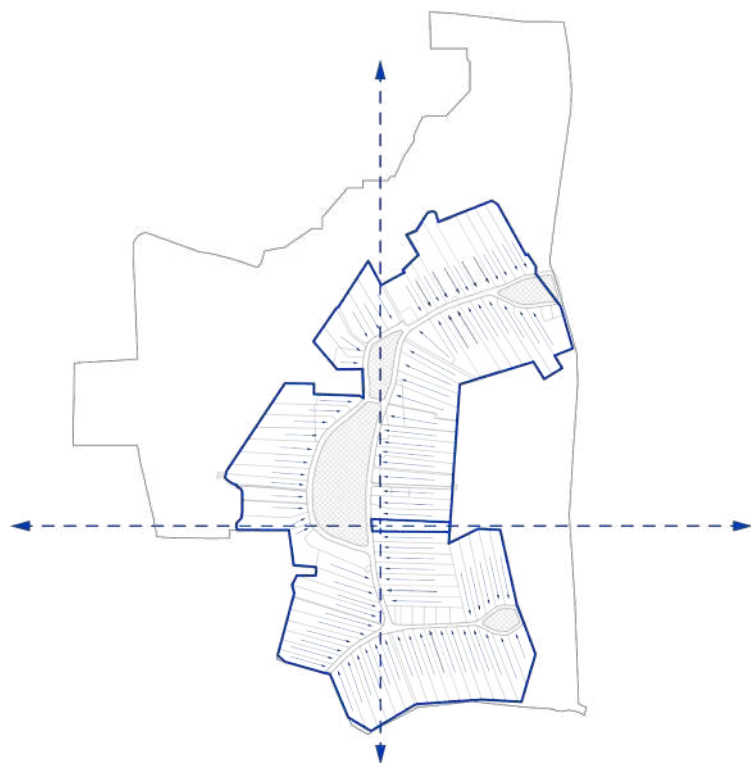
חנוכת בית הכנסת הגדול בפורת, שנות החמישים. אוסף פרטי.

מנהיגות והסתגלות פוליטית בזמני מעבר

המתיישבים החדשים נאלצו להגדיר עצמם בעזרת הכלים שהיו ברשותם ושהיו מוכרים להם מאות שנים קודם לכן, אך הפעם בתוך מרחב מודרני המתעלם כמעט לחלוטין מעברם. כדי לשמור על מסורתם, תרבותם ואמונתם, חברי הקהילה התבדלו מקהילות אחרות בסביבה, התייחסו בזהירות לכל שינוי מהמוכר ובחנו כל אדם הנכנס למושב (גולדברג⁵). גם שפתם הייתה שונה, הגברים ובעיקר הנשים דיברו ערבית ולא הייתה להם דרך לרכוש עברית ולתקשר עם קהילות חיצוניות.

גם תפקיד מנהיג הקהילה עבר הגדרה מחדש. כבר בלוב, עם הגעתם של נציגי הסוכנות היהודית לכפר לקראת ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, שימש המנהיג רחמים חג'ג' כמתווך, ובהדרכתו התקבלה ההחלטה לעזוב את הכפר ולהתכונן לעלייה לישראל. לאחר עלייתם, נטל המנהיג אחריות על כל העניינים האדמיניסטרטיביים, תוך שמירה על קשר עם גורמי ממשל כדי להבטיח מיקום מתאים ליישוב, בתקופת הביניים בה התגוררו במחנות עולים. חג'ג' הוסכם על ידי חברי הקהילה להמשיך ולשמש כמנהיגם - השייח' - וכדמות המתווך היחיד של קהילת פורת כלפי חוץ. הקהילה קיבלה את הנהגתו בכדי למנוע התערבות של גורמים חיצוניים בהחלטות שקשורות למושב ונתנה לו מנדט יחיד לטפל בכל ענייניהם המנהליים והכלכליים כלפי חוץ. המשמעות היא שחברי הקהילה היו חסומים ממגע ישיר עם העולם שבחוץ והיו בעלי אוריינטציה חזקה פנימה (גולדברג, 1972). ההסתגרות של הקהילה בתוך עצמה היא תכונה בולטת. למרות כוחו הגדול בתוך הקהילה, לשייח' לא היו מספיק כלים לפעול כלפי חוץ כדי לדחוף את התושבים לאינטגרציה עם הסביבה, לצאת למצוא עבודה וללמוד.

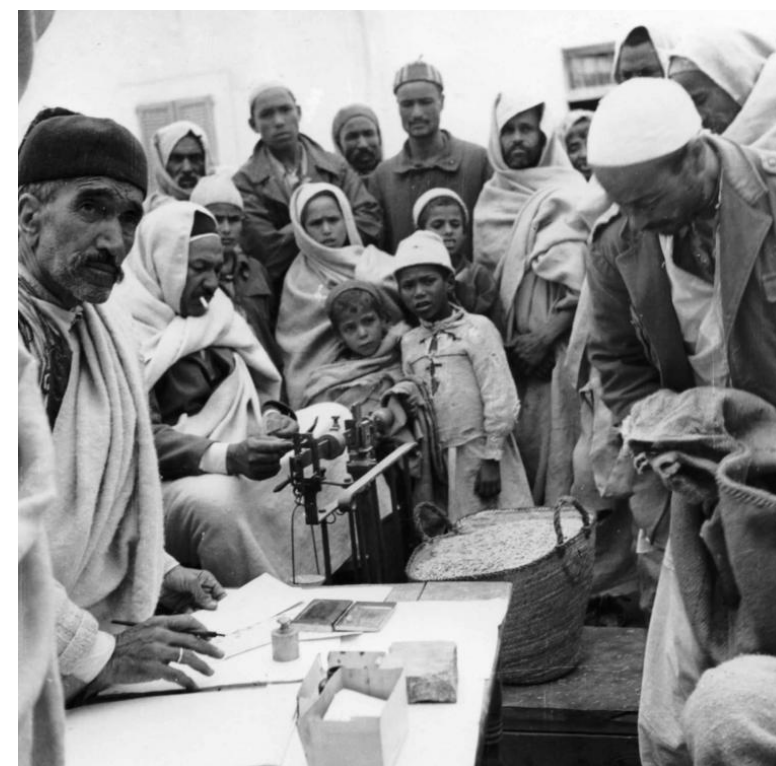
5 מתוך מאמרו של פרופ' הרווי גולדברג: Cultural Change in an Israeli Immigrant Village: The Twist Dance in Moshav Porat. המאמר מציג את תהליך חשיפת חברי קהילת פורת לריקוד הטוויסט המערבי בטקסי החינה והחתונות בתוך הקהילה.
6 מנהיג הקהילה הינו סבי - רחמים חג'ג', שכונה על ידי קהילתו "מלך פילוסופי". הנהיג את הקהילה עוד בלוב משנת 1948 ועד שנת 1979 בישראל.

קשר בין הקהילה לעולם החיצון בפורת - תיווך פוליטי ותרבותי

אתגרי חינוך וקשרים תרבותיים

תחום החינוך בלוב התאפיין בהזדמנויות מוגבלות, כאשר רק נערים שחפצו בחינוך למדו בבית הספר האיטלקי הסמוך לכפר למשך שנה או שנתיים. בחירה זו הקנתה להם מגוון רחב של ידע, שהתמקד בעיקר בלימוד השפה האיטלקית. אותם נערים שרצו להמשיך בלימודים אחר הצהריים עברו לבית ספר מוסלמי סמוך. לפני הקמת בית הספר האיטלקי בשנת 1920, חינוך הבנים נסב בעיקר על תלמוד תורה בבית הכנסת, שם לימד אותם הרב קריאה ופיוטים. מיד פעם צעירים בגילאי 12-20 היו מלווים רוכלים מבוגרים שהיו מקנים להם כישורי מסחר. בהתאם למנהגים המקובלים בחברות פטריארכליות, בנות לא הורשו להמשיך בחינוך פורמלי אלא סייעו לאמותיהן במשימות הבית בחצר התת קרקעית.

נערים יהודים צופים בעסקת מכירה בשוק, לוב. צילום: עמוס גורדון, 1947.

האינטראקציה של הקהילה עם מוסדות חינוך מאורגנים בישראל התגלתה כתהליך מורכב שנדרש זמן לא מבוטל על מנת להכיר בתרומתם. מבקרים שהגיעו לפורת דיווחו שראו בחצר הנחלה ילדים מוזנחים שלא הולכים לבית הספר על מנת לסייע להוריהם בכלכלת המשפחה. תפקיד הילדים במארג המשפחתי-כלכלי נאלץ להשתנות. הוקם גן ילדים דתי בתוך המושב ועם הגיעם לכיתה א' עברו הילדים לבית הספר הממלכתי-דתי 'שכטרמן' שנמצא בכפר הסמוך יעבץ. בית ספר זה שירת ילדים מכל שלושת המושבים המזרחיים והדתיים שבלב השרון – פורת, עזריאל וכפר יעבץ. לעומת זאת, ילדים ממושבים אחרים למדו בבית הספר במושבה תל מונד ללא קשר ישיר בין שני מוסדות החינוך.

ילדה בחצר ביתה בפורת. צילום: הרווי גולדברג, שנות השישים.

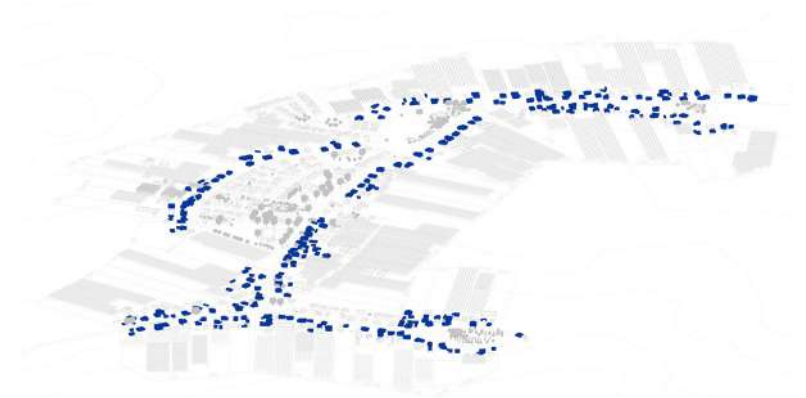
חוסר הקשר עם השכנים במושבים והקהילות ממוצא אירופאי התעמק גם על בסיס שפה. המבוגרים והילדים דיברו בעיקר ערבית. באופן מעניין, דיווחים מתארים כיצד הילדים פיתחו קשרים עם הקהילה הערבית-מוסלמית בעיר הסמוכה קלנסואה, ויצרו חברויות דווקא עם אנשים מאותה קהילה (אוזן, 2019).

המצב היום

מושב פורת מכיל היום 1233 תושבים ב-307 יחידות דיור. רובן מצויות ב-91 הנחלות החקלאיות המקוריות ו-130 מהן באזור הרחבת המגורים, המיועד למגורים בלבד (תכנית 0975664-412, 2022). מרבית התושבים מנהלים אורח חיים דתי-מסורתי, ומתפרנסים בחלקם מענפי החקלאות וחלקם ממלאכות זעירות.

המגורים בנחלה

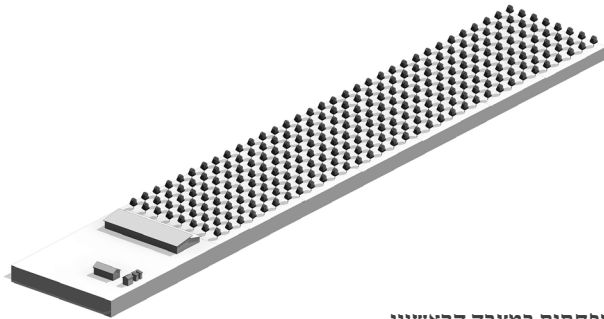
המשפחות עצמן הלכו וגדלו בתחום תחומי הנחלה, כמעט ללא הגירה החוצה מהמושב. גדילה זו לא התאימה לחוקי הנחלה. לפי חוקים אלו הגבר והאישה בעלי הנחלה מכונים 'חברים' באגודה השיתופית ועל שמם נרשמה הנחלה. עם פטירתם, נדרשת צוואה כתובה המגדירה יורש יחיד (חיוטין, 2010: 185-186)⁷. בפועל, בעלי נחלות רבות הלכו לעולמם מבלי לציין את יורשיה, וכתוצאה מכך, צאצאים רבים דורשים חזקה על חלקת המגורים והחלקה החקלאית, באופן שמייצר סכסוכים פנים משפחתיים.

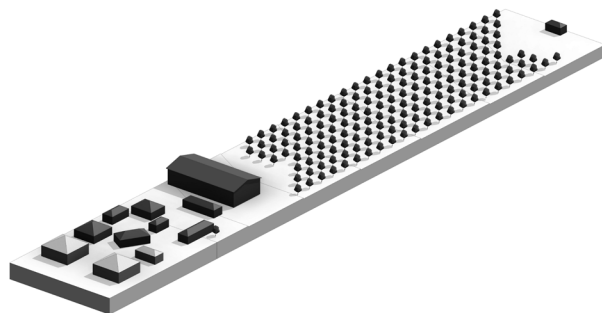
צפיפות בתי המגורים בנחלות

7 עקרון 'אי חלוקת הנחלה' – עשויה להביא לחלוקה מחדש של נחלות החצר כפי שהדבר קורה כיום בצורה אקראית. תהליך כזה יגרום להומוגניזציה או להיווצרות מרקם חדש של הפריסה החברתית במושב.

הדור השני והשלישי המשיך ובנה יחידות מגורים בשטח הנחלה באופן אקראי ולא מסודר מתוך מציאות בה מחד קיים רצון להמשיך ולגור בנחלה, ומאידך מתקיים סכסוך עם בני המשפחה המתגוררים באותה הנחלה. מבנים אלו הגבירו את הצפיפות והרחיבו את אזור המגורים על חשבון הקרקע החקלאית. בתוך הנחלה נוצר מבנה משפחתי של חמולה גרעינית מסוכסכת ללא חופש תמרון ביצירת שינויים במערך הפיזי של הנחלה. נראה שסכסוכים אלו הם תולדה של אותו שבר קהילתי ושכירות המנגנונים ששמרו עליה. ניתן לטעון שאילו מבנה המשפחה המורחבת לא היה מתפרק בזמן ההתיישבות, גם בסיס הסכסוך לא היה קיים וגם הייתה אפשרות לפתור אותו במידה והיה מתקיים.

נחלה משפחתית במצבה הראשוני

נחלה משפחתית אופיינית במצבה העכשווי

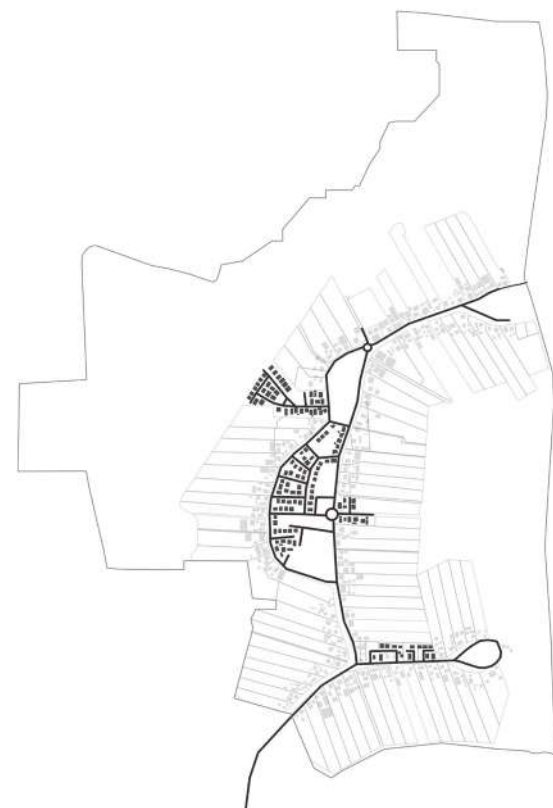

מרקם מגורי משפחה בתוך נחלה

בתי מגורים ב'הרחבה'

בהרחבת המגורים שבוצעה באמצע שנות התשעים, היה רצון של חלק מההנהגה להכניס אוכלוסייה חדשה על מנת ליצור גיוון ושינוי בקהילה. תושבי החוף החדשים שנכנסו לא הצליחו להיקלט ועזבו כעבור זמן קצר בגלל חשדנות וקושי מצד הקהילה. לבסוף, בתים אלו נרכשו על ידי בנים לא יורשים מבני המושב כפתרון חלקי לבעיית הירושה. חברי הקהילה שרכשו בתים באזור זה יצאו מהנחלה, הפסיקו את עבודתם החקלאית והחלו להתפרנס מחוץ לתחום המושב.

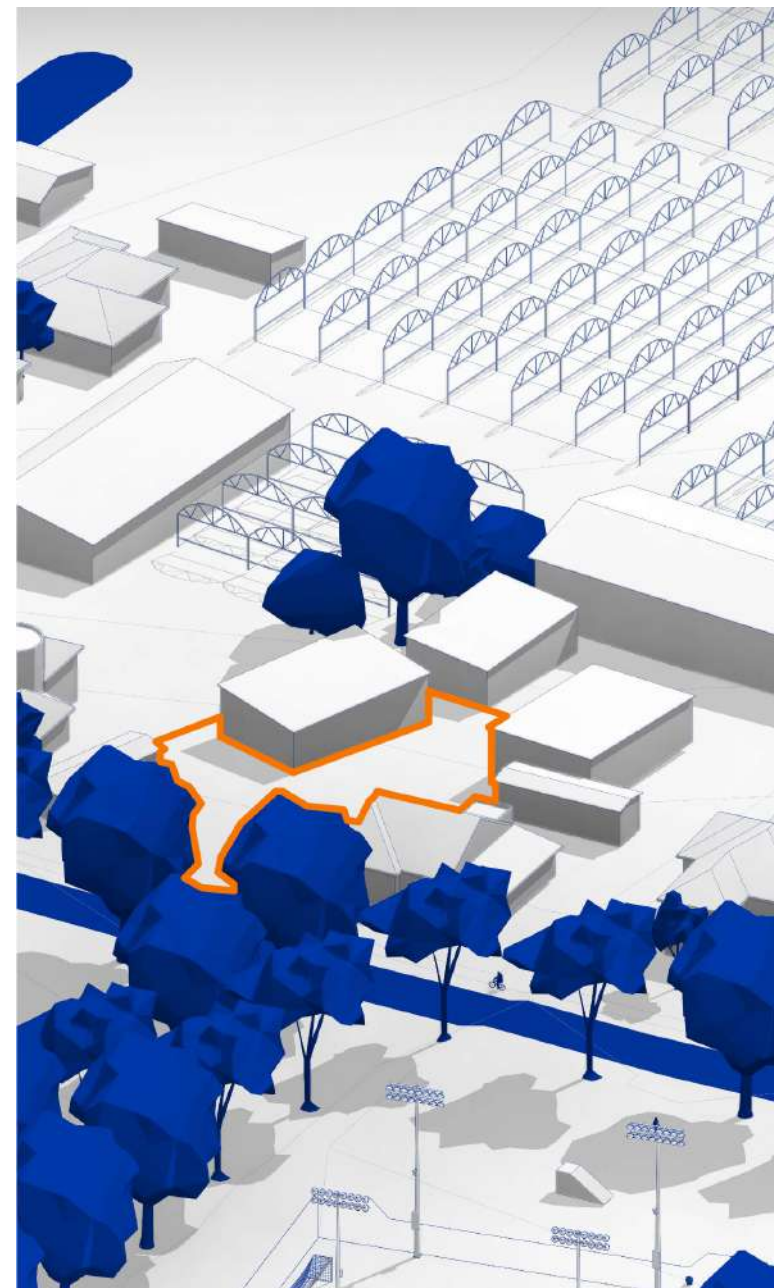

תכנית ה'הרחבה'

כיום, קיימת הסתגרות פנימה כלפי הנחלות. כמעט ולא ניתן להתבונן מהמרחב הציבורי כלפי פנים המגורים והנחלות, וזאת מתוך מסורת של התגוננות מ'עין רעה' ומ'פתיחת עין'. ההסתגרות איננה רק בדמות גדר או חומה, אלא באה לידי ביטוי גם בצביעה של אותם אלמנטים סוגרים בגוון כחול.

אלמנטים בחזיתות הנחלות שצבועים בכחול נגד 'עין הרע'

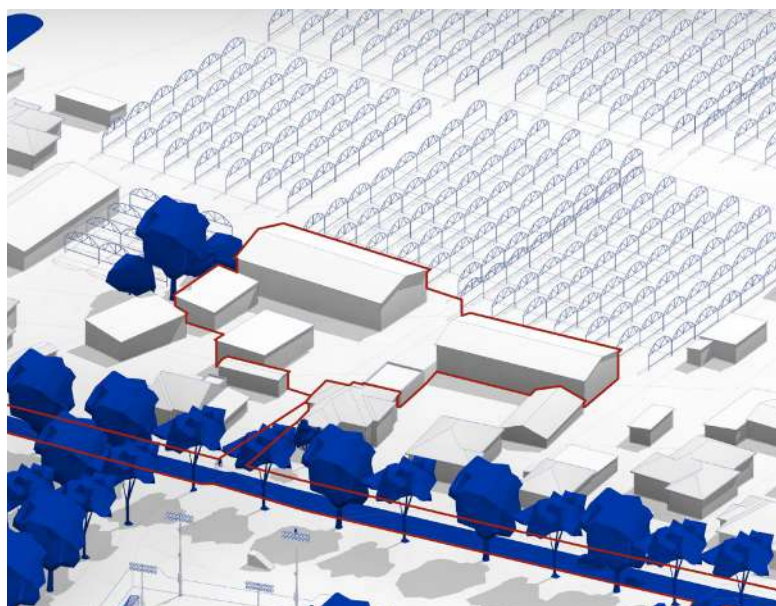
מגורים סביב חצר מסוכסכת ללא שימוש ברור

תמורות בחקלאות ודפוסי העבודה

החקלאות שהייתה מקור הכלכלה המרכזי של המשפחות הלכה ונזנחה על ידי רובם בעיקר לאחר המשבר החקלאי בשנות השמונים. ההתקדמות הטכנולוגית הובילה להגדלת הייצור ולהורדת מחירי התוצרת החקלאית. תהליכים כלכליים גלובליים הביאו לתחרות וליבוא מוגבר. יחד, אלו השפיעו על הכלכלה של הנחלות החקלאיות בפורת, והביאו להפסדים משמעותיים. כתוצאה מכך, חלק מהתושבים החלו להקים בתחומי הנחלה בתי מלאכה כמו נגריות, מסגריות ונפחיות באופן לא חוקי והחלו עובדים לכלכלת משפחתם הגרעינית. משפחות אחרות באותה הנחלה נאלצו לצאת ולעבוד בתחום המושב או מחוצה לו. מאחר והנחלה החקלאית היא בסמכותו של מנהל מקרקעי ישראל, הבינו החקלאים שהזנחת העיבוד לתקופות ממושכות עלולה לגרום להחרמת הקרקע. כתוצאה מכך, עבור אלו שבחרו להמשיך בתחום החקלאות, השכרת הקרקעות מנחלות אחרות הפכה לגישה אסטרטגית רווחת לצורך הגדלת תוצרתם.

חלקות חקלאיות מוזנחות בפורת

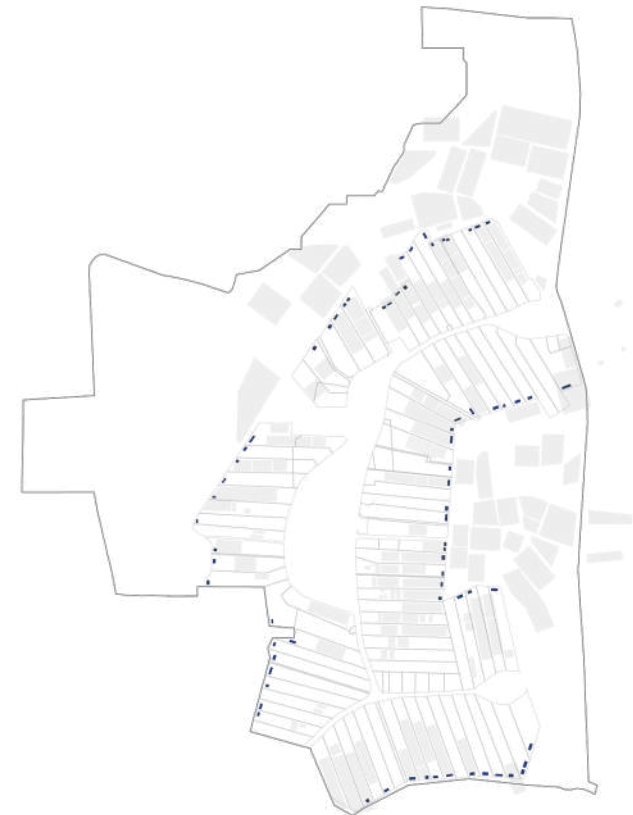

מתחמי מבני עסקים לא חוקיים בנחלות

חקלאי מעבר את אדמתו. צילום: הרווי גולדברג, שנות השישים.

בסוף שנות התשעים חלה התפתחות משמעותית כאשר פועלים תאילנדים נכנסו למקום והחלו לעבוד על האדמות החקלאיות המועסקות על ידי החקלאים. שינוי זה התגלה כמכריע, ובסופו של דבר שחרר את החקלאים ומשפחותיהם מעבודה חקלאית ישירה. תהליך זה ייצג חריגה מהמורל החקלאי מסורתי שבו כל בני המשפחה שותפים לעבודת האדמה ונמנעים מעבודה שכירה. הפועלים התאילנדים מתגוררים בטבעת ההיקפית של הישוב בקצה החלקות החקלאיות של הנחלות ומתנהלים כיחידה קהילתית נפרדת עם חיי תרבות, ואפילו צמחייה אחרת המאפיינת את מקום מוצאם.

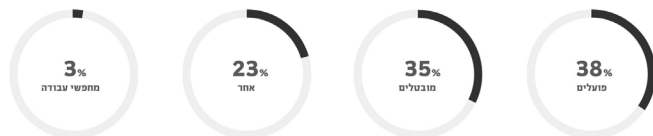

הטבעת ההיקפית של מגורי הפועלים החקלאיים

אפשרויות כלכליות אחרות, המבוססות השכלה, נדמות כמצויות מאחורי תקרת זכוכית. רוב התושבים הם ללא בגרות ואחוז האקדמיים נמוך, ככל הנראה כתוצאה מבעיות חינוך הנוגעות למוסדות החינוך הממלכתי דתי בהם מתחנכים ילדי המושב, ולהיעדר תרבות של השכלה מבחינה מסורתית. וכיום שליש מהתושבים עובדים במלאכת כפיים וחקלאות, כשליש מוגדרים מובטלים. ההבדל החינוכי, הדתי, יחד ההזדמנויות מוגבלות לתעסוקה ולאינטראקציה עם קהילות אחרות תרם לבידול, לריחוק החברתי ולהתכנסות המושב בתוך עצמו.

נתוני השכלה לשנת 2023. מתוך אתר מדלן.

נתוני תעסוקה לשנת 2023. מתוך אתר מדלן.

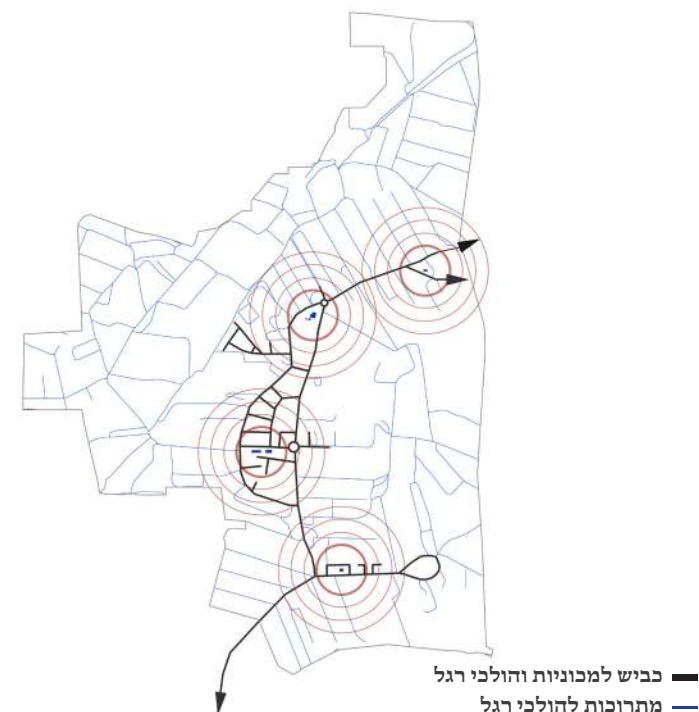

מבני המגורים של הפועלים החקלאיים במושב פורת

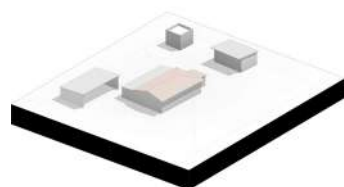
הדינמיקה הדתית בפורת

תושבי המושב שהוקם כמושב דתי, מקיימים ברובם אורח חיים דתי, וחמשת בתי הכנסת הם מרכז תרבותי ורוחני עבורם. במשך שנים רבות, המרחב הציבורי התארגן בשבתות וחגים כ'אזור השבת' שבו לא נוסעים כלי רכב. עד היום מרחב זה משמש כמרחב קודש לטיול, יחד עם המתרחות שמאפשרות להרחיב את טיול השבת גם למרחבים החקלאיים. חלוקת הקהילה של 1200 תושבים לחמישה בתי כנסת יצרה מובלעות תת קהילתיות.

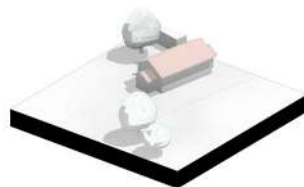
קונפליקט נוסף נוצר במתח בין דתיות לחילוניות. למרות ריבוי בתי הכנסת והצביון הדתי של המושב, תושבים רבים הפסיקו לשמור שבת וחיים באורח חיים מסורתי או חילוני. הנושא מהווה בסיס נוסף לסכסוכים פנים-קהילתיים הכוללים גם 'פעולות תגמול' כמו זריקת מסמרים על הכביש בשבת.

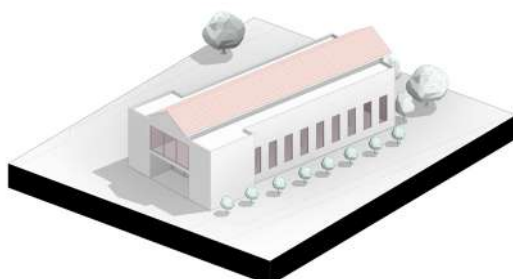
'מרחב השבת' היום, כאשר הוא מופר על ידי תושבים חילוניים

בית כנסת 'עזרת אחים'

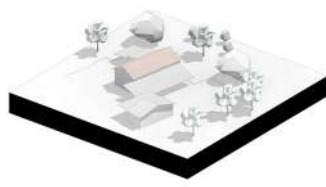
'דוד המלך' - בית המדרש של הרב

'אוהל יצחק' - בית הכנסת המרכזי

בית כנסת 'מחנה יהודה'

בית כנסת 'ניצחון'

חינוך, דינמיקה קהילתית והשקפה פוליטית

בניגוד למבנה ההיררכי הברור שהיה נהוג בקהילה ובתחילת דרכו של המושב, ועם פרישת השייח' חג'ג' בסוף שנות ה-70, חל שינוי שיטתי במנגנון בחירת המזכיר. התפקיד כבר לא עבר בירושה או התבסס על השכלה ומיומנות בקשרי חוץ, כפי שהיה מקובל בלוב. במקום זאת, הונהגה שיטה דמוקרטית, הכוללת הצבעה קהילתית בין התושבים המתחרים. הדבר הוביל לכך שבאופן טבעי המנהיג הנבחר לא היה מוסכם על כולם וכך גם סמכותו נפגמה בעיקר בתחום של יישוב סכסוכים משפחתיים. כיום התחלקה הנהגת המושב לשני תפקידים מרכזיים: מזכיר הפנים, כלומר יושב ראש הוועדה המקומי שאחראי על תחום המושב, הפעילויות הקהילתיות והדתיות, ומזכיר החוץ, כלומר יושב ראש האגודה השיתופית, שאחראי על העניינים החקלאיים הנוגעים לנחלות.

השפעתו העיקרית של הוועד וההנהגה המקומית הם על שמירת הצביון הדתי של המושב. כלומר, קיום טקסי חגים ברחבות ציבוריות או שילוב הרב בטקסים דתיים וקהילתיים. המשמעות בפועל היא שהוועד שומר על הסתגרותו וצביונו של המושב ללא עידוד הגירה של אוכלוסיות חיצוניות החוצה וחוסר השתלבות תושבי החוץ בהרחבה הוא עדות לכך.

תהלוכת בר מצווה בשדות מושב פורת. צילום: הרווי גולדברג, שנות השישים.

בשנים האחרונות הגיע גל חדש של תושבי חוץ הרוכשים או שוכרים בתים במושב. חלק מהמצטרפים החדשים הללו החלו להביע את דעתם ולהציע יוזמות חדשות שטרם יושמו. עם זאת, הקהילה המבוססת התנגדה להצעות אלו, מחשש שהן עשויות לשנות את אופיו של המושב ולהפריע להתפתחותו. מאז ובתהליך איטי ומדורג, החלו תושבים לא מעטים לבחור בחינוך הממלכתי ולשלוח את ילדיהם למסגרות החינוך של גוש המושבים סביב תל מונד. בחירה זו אינה מעידה בהכרח על אורח חיים חילוני או דתי אלא מונעת מרצון להוראה איכותית ולשילוב עם ילדים מהקהילות השכנות.

עם הזמן, ייחודה של קהילת פורת הבדילה אותם מהישובים השכנים, והדיחה אותם לפרפריה התרבותית והחינוכית בתוך גוש המושבים סביב המושבה תל מונד. ההבדלים באים לידי ביטוי גם בדפוסי ההצבעה. בבחירות האחרונות גרפו הליכוד, הציונות הדתית וש"ס את רוב הקולות בפורת, בעוד שיש עתיד והמחנה הממלכתי הובילו במושבים האחרים.

תוצאות בחירות 2023 במושב פורת. מתוך אתר מדלן.

הדחיקה וההבדלים העצימו את הניתוק החברתי והקהילתי ממוקדי פעילות אזוריים, הולידו תדמית שלילית המעכבת את ההתקדמות הסביבתית של המושב והחריפו את הריבוד החברתי. נראה כי במצב 'עסקים כרגיל' קשה לדמיין עבור בני ובנות המושב, אשר התנהלותו מקשה על התפתחות כלפי חוץ ושהם עצמם מצויים בסכסוך והתפרקות כלפי פנים, עתיד המצליח להתגבר על מכשולים אלו ומייצר סיכוי עבור הדורות הבאים.

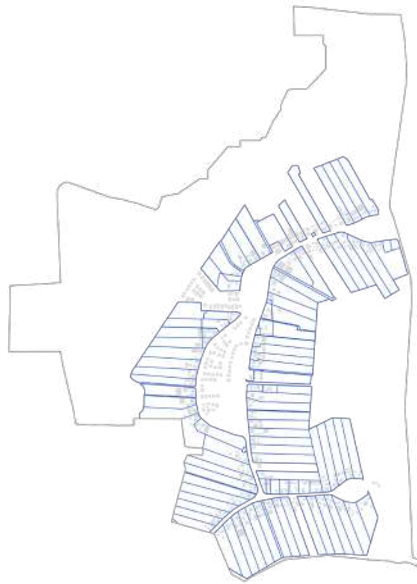
עקרונות לתכנון + התערבות

מתוך אותה התבוננות אל העבר ואל הסיפור ההיסטורי, המחקר מעלה שרבידים רבים של שיתופיות הלכו והתרופפו. מתוך חשיבה על תיקון ויצירת מרקם ויחסים חברתיים מחדש, מטרת התכנון היא פיתוח תשתית שתאפשר את אותה שיתופיות אך לא במחיר של מחיקת הפרט, אלא כזו שתאפשר לדפוסי החיים השונים להתקיים זה לצד זה. כלומר תכנון שמאפשר במקביל וביחד שמירה על משפחתיות, אורחות חיים על הרצף הדתי-מסורתי-חילוני, קידום השכלה ופיתוח כלכלי ותרבותי. התכנון מתמקד בארבעה נושאים מרכזיים בשני מרחבים: הכלכלה והמשפחה תחת מרחב הפרט, הקודש והזהות הקהילתית תחת מרחב הכלל.

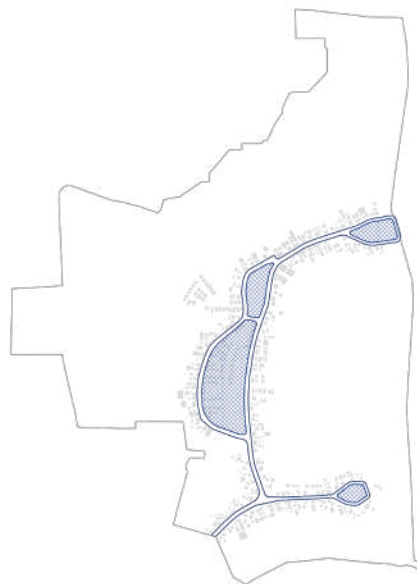
האזור אותו בחרתי להתערבות מכיל נחלות חקלאיות שסובבות אזור ציבורי. הבחירה באזור זה מגיעה מתוך הצורך לתכנן את הממשק בין שני המרחבים: הפרט והכלל ככרוכים זה בזה.

אזור ההתערבות

נחלת הפרט - תחום הנחלות הפרטיות

נחלת הכלל - תחום האזור הציבורי

מרחב | נחלת הפרט

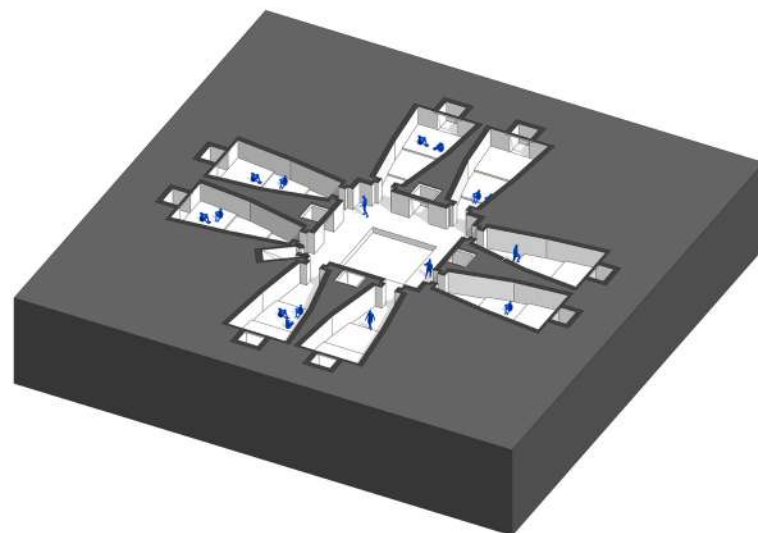
במרחב הפרט הדגש הוא על מתן פתרונות והזדמנויות תעסוקה רחבות עבור הכלכלה הקהילתית, המשפחתית והאישית. בתכנון אורחות החיים של המשפחות באזור הנחלות, היה לי חשוב לאפשר תשתית לסוגים שונים של קהילתיות ולצורות שונות של יחסים חברתיים על ידי למידה מתוך צורות החיים הקיימות ואלה שבעבר. באמצעות טשטוש של תפיסת הגבולות בין הנחלות והפיכתם לשטח תכנוני אחד, פיתחתי טכניקת מגורים שנותנת אפשרויות גמישות לחיבורים מרובדים בין משפחות ולהתפתחות מגורים המשכית.

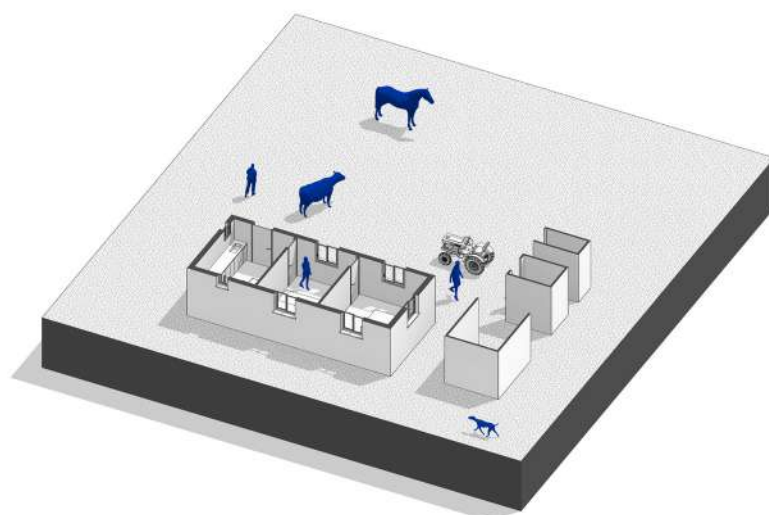
טשטוש תפיסת גבול הנחלות
המשפחה

שתי טיפולוגיות המגורים בהם הקהילה גרה – בית החמולה מהכפר הלובי מצד אחד ובית הסוכנות הישראלי מצד שני – היוו את נקודת המוצא עבור התכנון של מבנה מגורים רב משפחתי עכשווי, כזה שיאפשר מרחב ציבורי משפחתי.

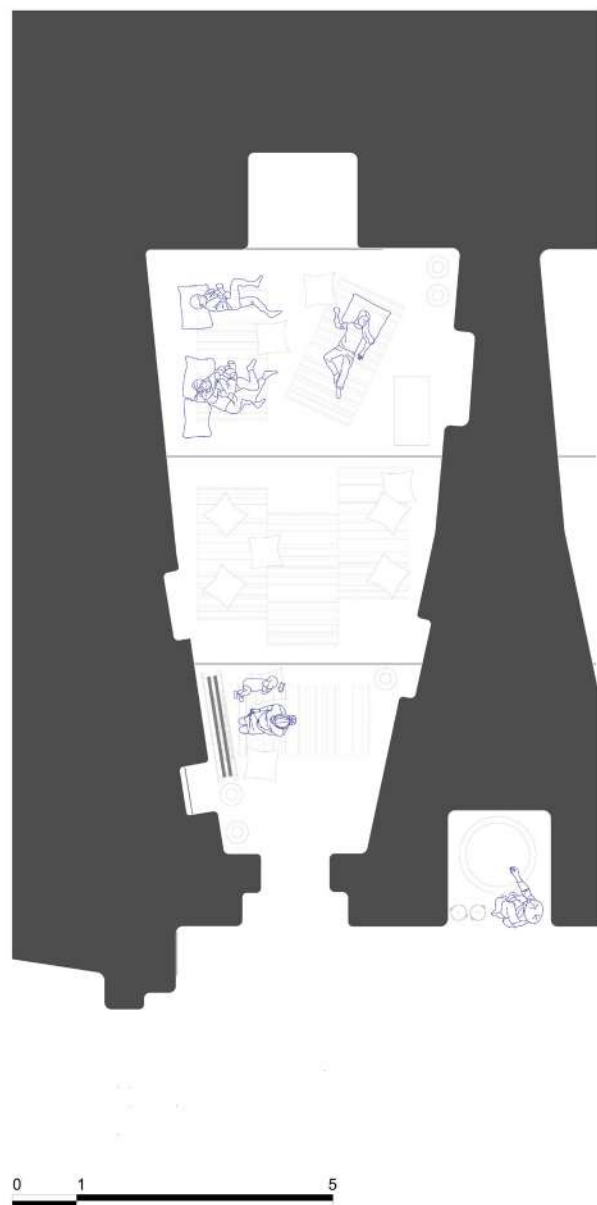
השוואה בין שתי הטיפולוגיות מעלה שלדאר הלובי ממדים וחלוקה פנימית דומים לבית הסוכנות. בעוד שהחלל בדאר התחלק לשלוש על ידי מפלסים שונים, בית הסוכנות הגדיר את החללים בתוכו באמצעות מחיצות. אם התבנית היא דומה, כיצד ניתן לארגן אותה על מנת ליצור קשרים חברתיים ומשפחתיים? בחרתי לקחת את טיפולוגית המגורים הלובית ולהחליף את המערות החפורות בטיפולוגית בתי הסוכנות, כדי לקבל ציבוריות משפחתית חדשה, הפעם על פני הקרקע.

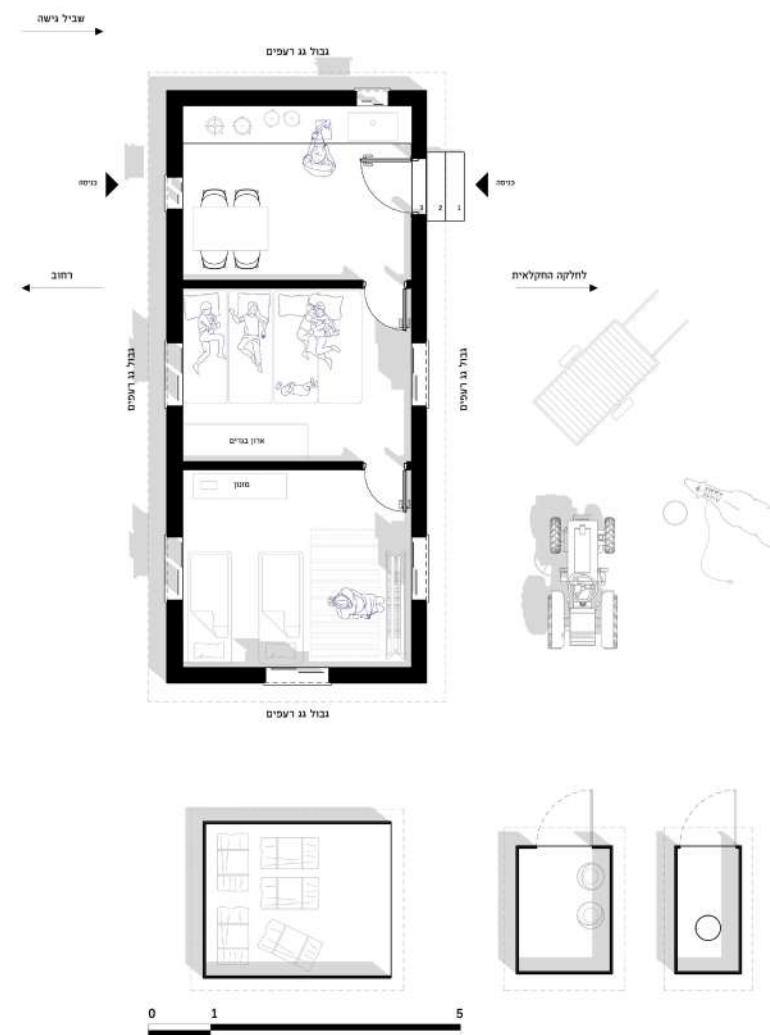
בית החמולה הלובי

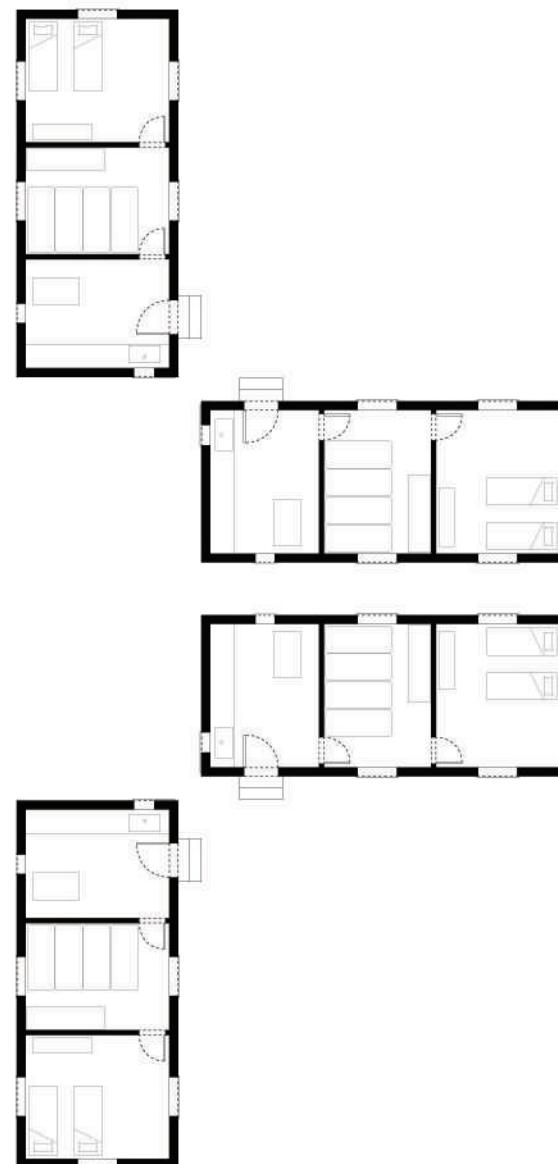
'בית הסוכנות' הישראלי

ה'דאר' הלווי

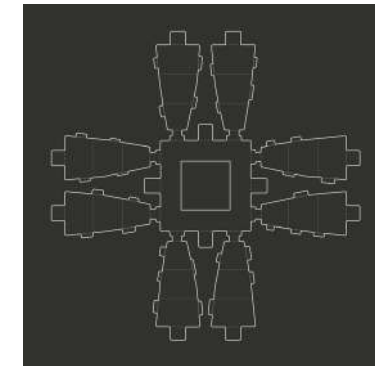

'בית הסוכנות' בפורת

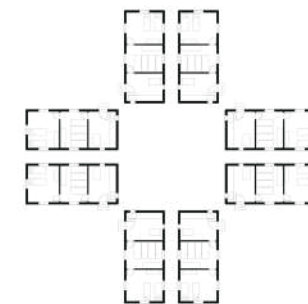

'בתי סוכנות' באותם המיקומים של ה'דאר'

המעבר למעל הקרקע מאפשר תרחישים נוספים של סדר חברתי, כעת כשאיננו מוגבלים באדמה. כלומר התכנון משכלל את המערך המבני לכדי שטחים ציבוריים ממוקדים ומתפרסים, מאפשר קשר ישיר לשדות החקלאיים לצורך הכלכלה והתזונה המשפחתית ומעניק הפניות פתחים לכל הכיוונים.

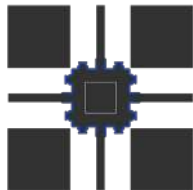

טיפולוגית מגורים מוגבלת באדמה

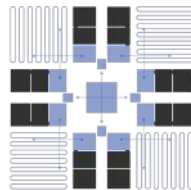
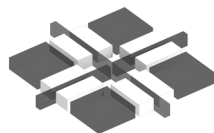

טיפולוגית מגורים לא מוגבלת באדמה

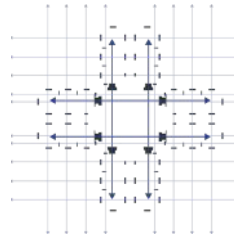
אבן הבניין היא החצר, אותה ניתן למקם במיקומים שונים בתחום הנחלה או על גבול של שתי נחלות. הבתים מתמקמים מסביב לחצר, ומאוכלסים על-ידי משפחות מורחבות, חברויות, או פועלי חקלאות. שטח הקרקע עבור כל יחידה הוא זהה, 160 מ"ר, אך ניתן לגרוע ממנו, ולבנות רק בחלקו לפי הצרכים המשתנים של יושבי הבית. בחזיתות הכניסה, הפונות אל החצר, בוצעה הסתה פנימה ליצירת נישות והרחבת החצר באופן שמייצר מרחבים המעודדים השתתפות וחלוקה בפעילות כמו בישול, אכילה, משחק ילדים, ישיבה ושיח. החזיתות הפונות החוצה מאפשרות מבט וקשר ישיר אל השדות החקלאיים. בחזיתות בין שתי יחידות בתים יצרתי נישות שמאפשרות את הגדלת הפרטיות שלא על חשבון הכנסת אור ואוויר לכלל החללים בבית. נישות אלה מייצרות גם את ההפרדה בתוך יחידת הבית האחת בין המרחבים הפרטיים והציבוריים. את החצרות מחברים שבילים מקשרים המאפשרים טיול וחיזוק קשרים קהילתיים ומשפחתיים מורחבים.

חצר פנימית
+
חצרות משניות - היקפיות

תזונה שיתופית
+
כלכלת חקלאות שיתופית

קשר פנימי ממוקד
+
קשר חיצוני מתפרש

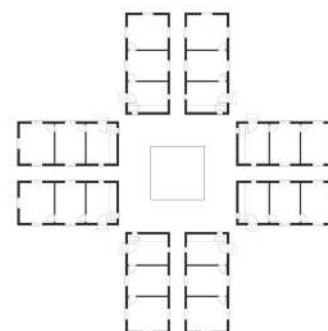
טיפולוגיית המגורים לפי גודל המושפחה

הכלכלה

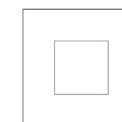
בהיבט הכלכלי של הנחלה, תינתן לתושבים אפשרות שלא להתבסס רק על חקלאות אלא להקים ולהסדיר יחידות תעסוקה ובתי מלאכה בנוסף למתקנים החקלאיים המשרתים את החלקות החקלאיות. התכנון הכלכלי-תעסוקתי מתבסס על התשתית של מסדרונות המתרונות המצויים בין הנחלות ומקושרים לרחובות הראשיים של המושב. מסדרונות אלו הופכים לרחובות עסקיים. רחובות אלו נמשכים פנימה לתוך האזור הציבורי, ומושכים אליהם גם מבקרים.

על מנת לשמר את הפרקטיקה החקלאית ולהגדיל את התוצרת, התכנון מאפשר יצירת שדות חקלאיים מעבר לגיאומטריה של נחלות בודדות אורכיות, אלא מאפשר גם רצף חקלאי אופקי המשתרע על נחלות סמוכות.

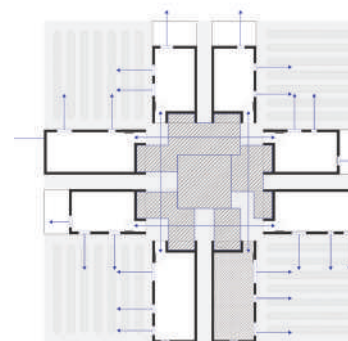
הסתה של הבינוי מקדמת הנחלה ואפשרות לגידולים חקלאיים בקדמתה, מייצרים חיץ בין אזור המגורים הפרטי לבין האזור הציבורי של המבט מהרחוב, מגדילים את נראות החקלאות כענף כלכלי ומצניעים את אזורי המגורים הפרטיים מן העין 'הרעה' הציבורית.

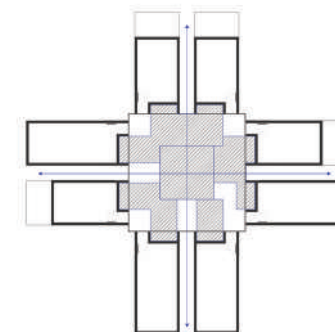
בתי מגורים

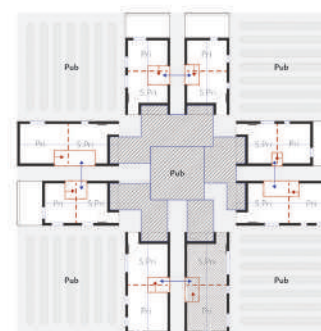
חצר

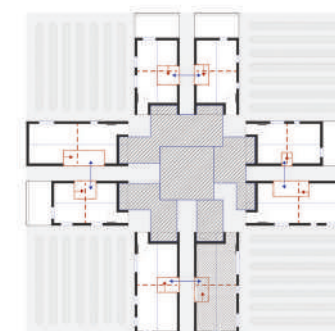
הפניות פתחים

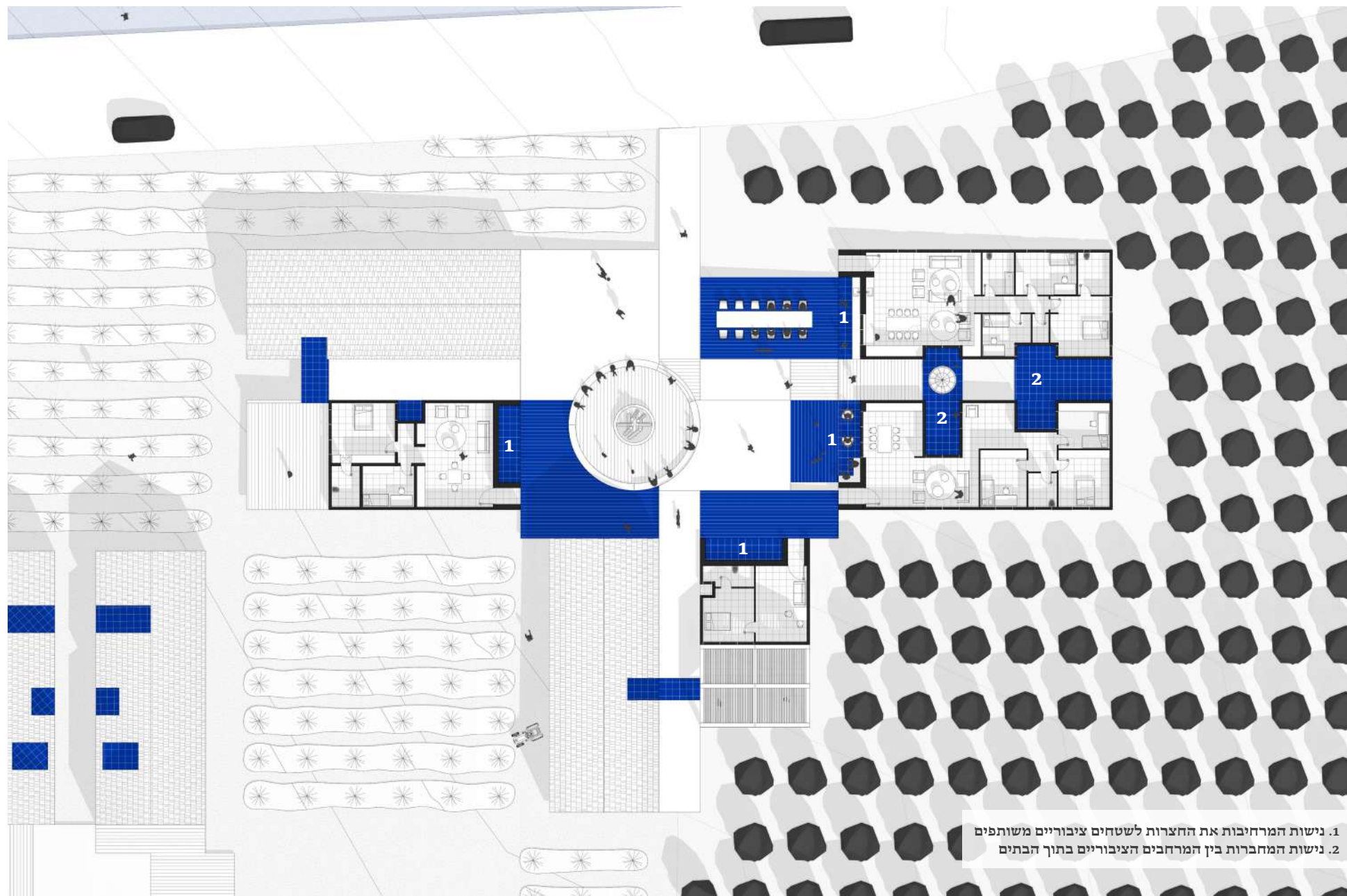
מרחבים משותפים

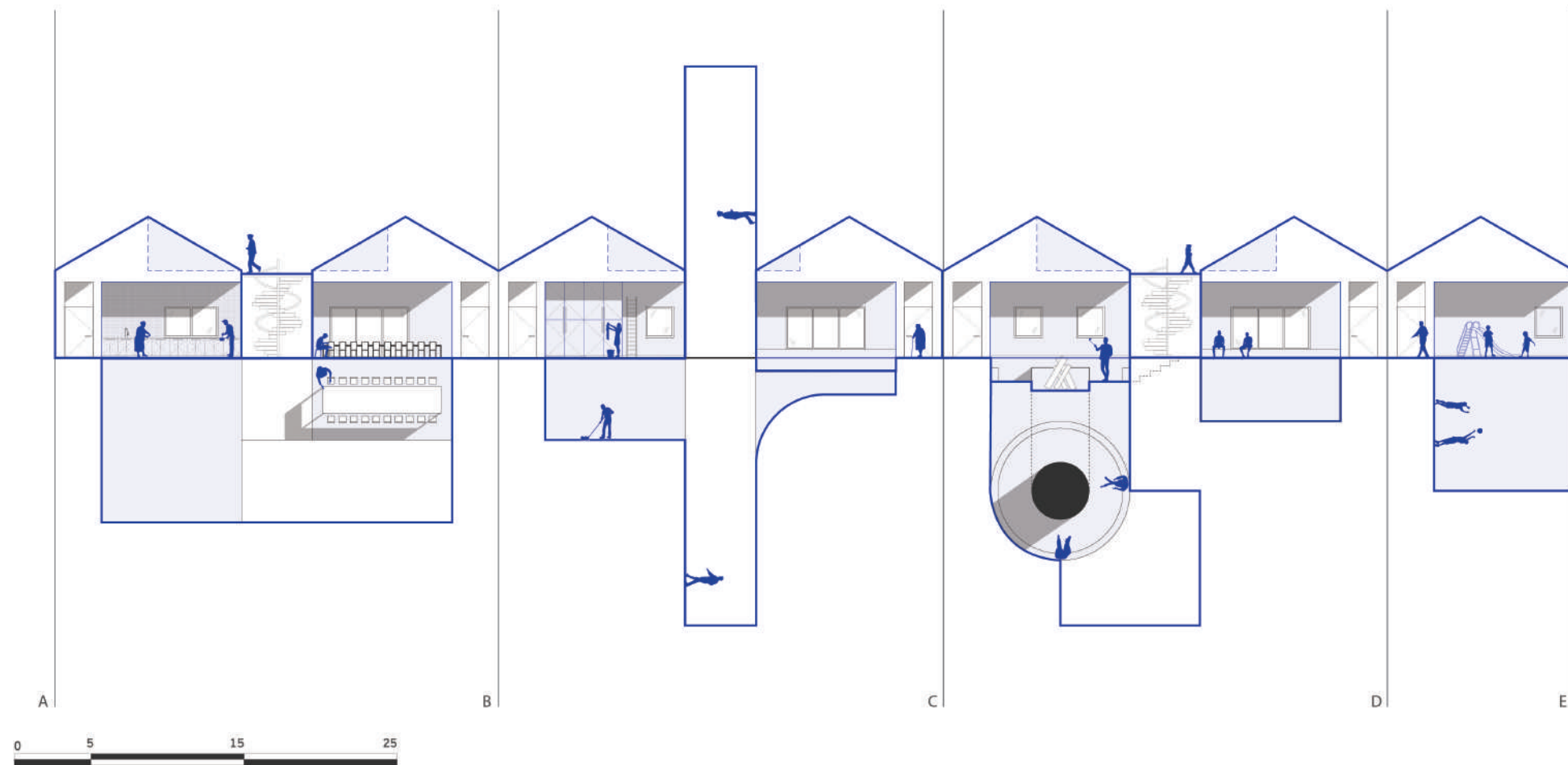

מרחבים פרטיים, חצי פרטיים וציבוריים

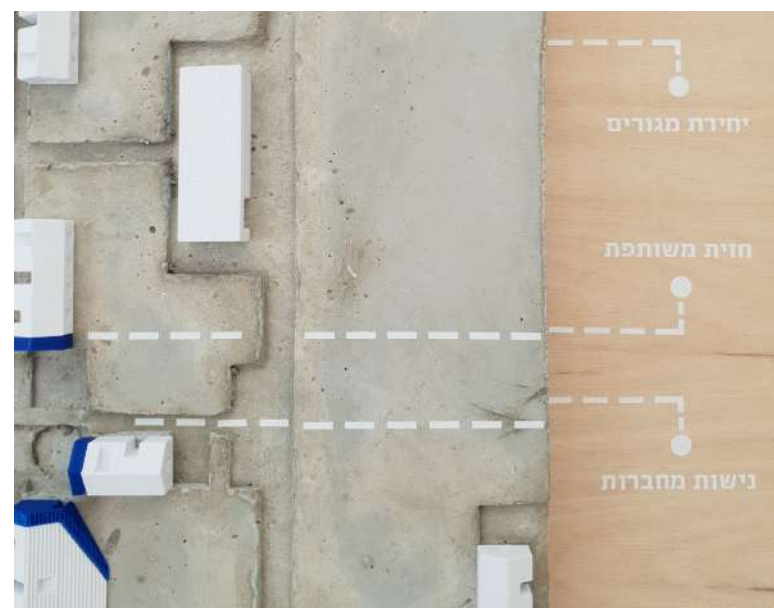
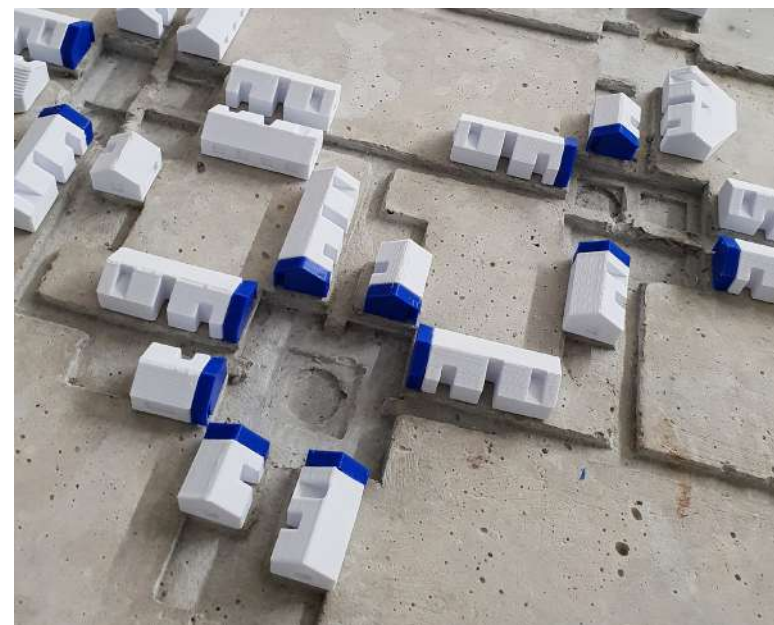

נישות בחזיתות החופפות

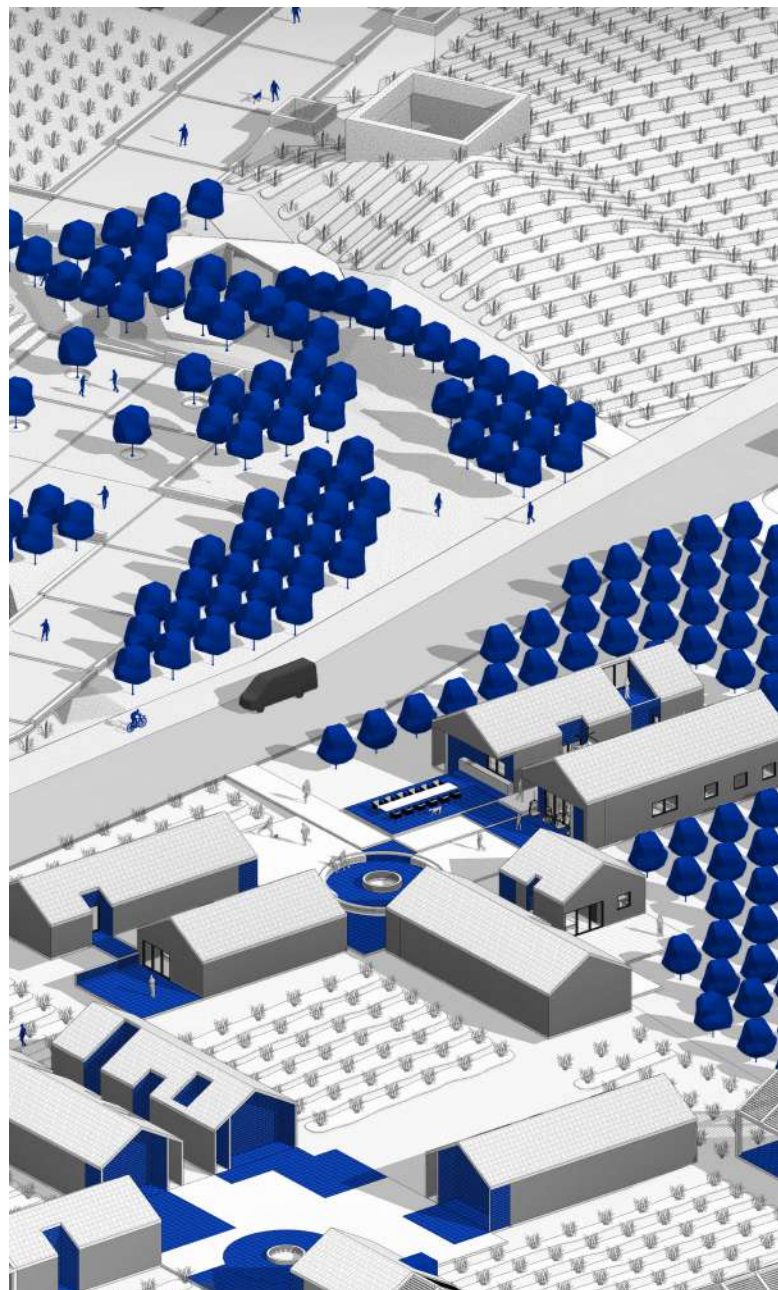

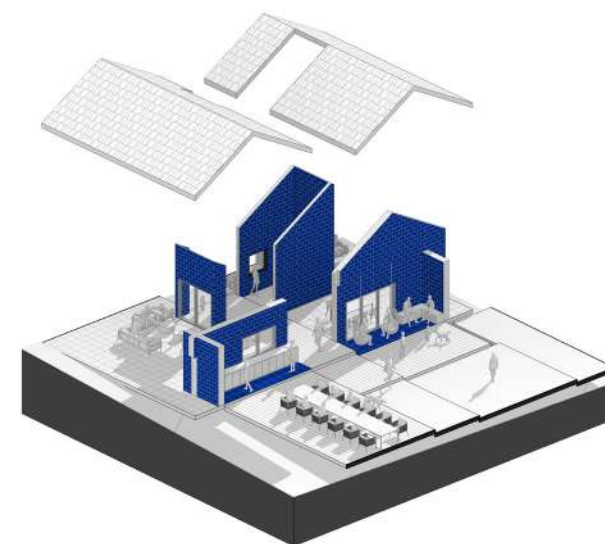
פריסת חצר המציגה את המערכים המשפחתיים - שיתופיים

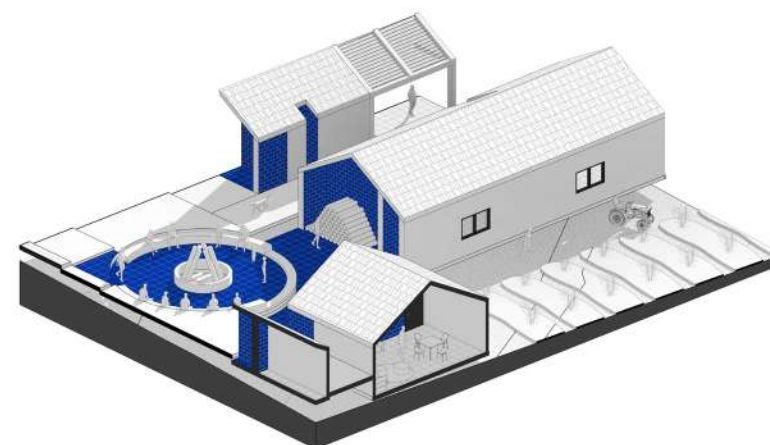
מודלים המציגים את אופן הבינוי בנחלות

מקטע של מרחב מגורים מתפרש

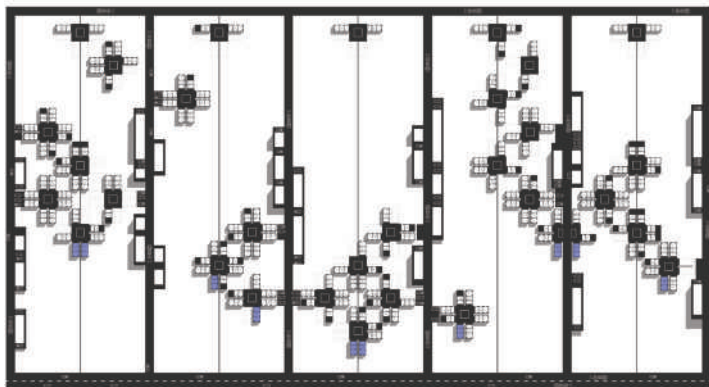
מרחבים שיתופיים בחצר המרכזית ובחפיפה בין הבתים

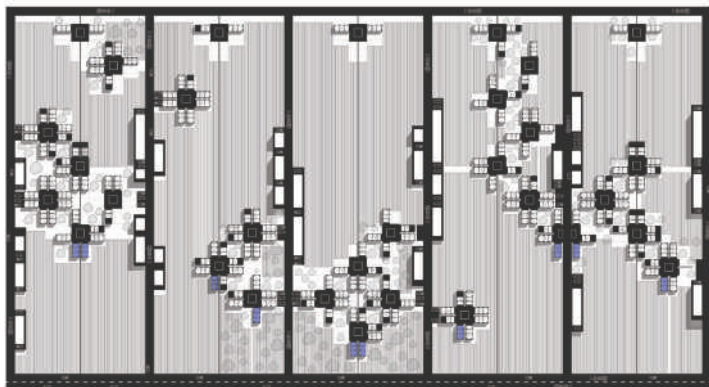
חצר משותפת

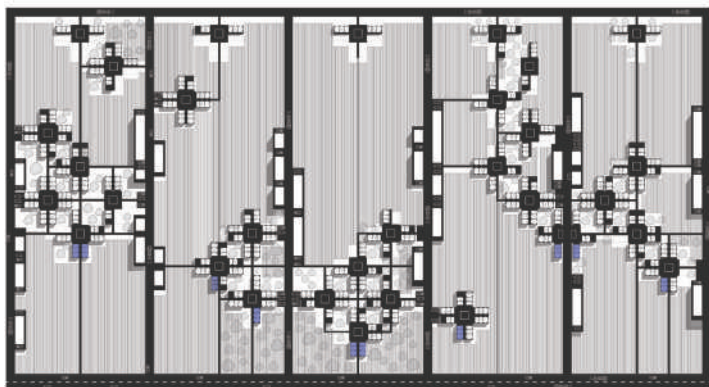
שטיח נחלות' במושב פורת

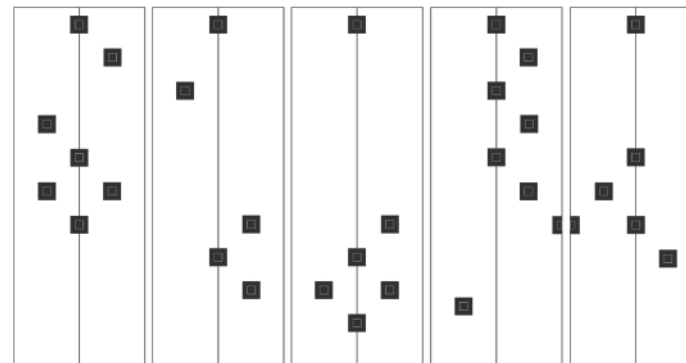
פיתוח המתרחקות לרחובות עסקיים שיאפשרו לכל בני המשפחה להתפרנס

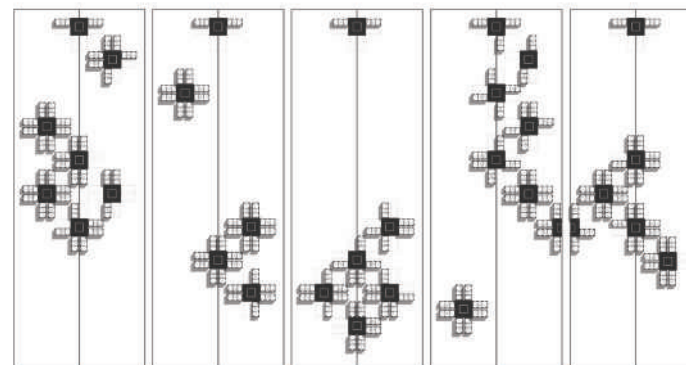
יצירת מערכים חקלאים מודולריים רוחביים להגדלת התוצרת החקלאית וכלימת עין רעה בחזית הנחלה

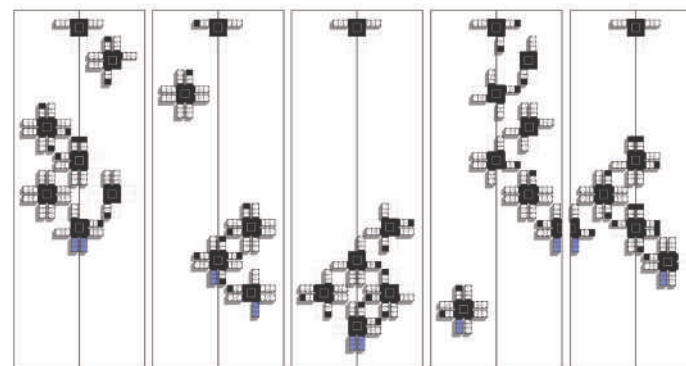
שבילים המקשרים בין החצרות ליצירת חיבור רחב בין משפחות

מיקום החצר במרכז נחלה, בתחילתה, בעומקה או על גבול של שתי נחלות

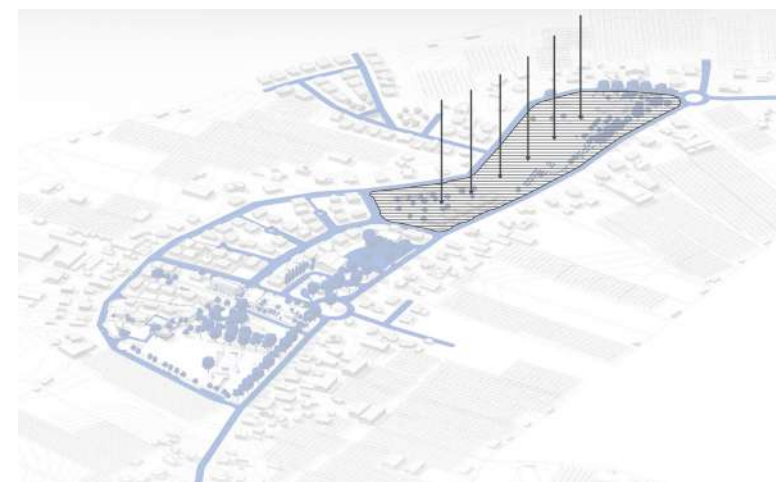
מיקום בתים למערכים שלמים של משפחות מורחבות, חברויות ופועלי חקלאות

הגדרת מימדי המגורים בהתאם לגודל המשפחה

מרחב | נחלת הכלל

התכנון בנחלת הכלל הוא כזה שמפתח מערכים ופונקציות ציבוריות שונות לאורך ציר שמייצר יחד זהות קהילתית-דתית-היסטורית. עיקר ההתערבות קורית לאורך ציר זה בחלקה ציבורית גדולה קיימת ופתוחה, שנמצאת כיום ללא שימוש. חלקה זו תשמש בגלגולו המודרני של 'תפקיד השייח', כלומר גורם משיכה של מבקרים מבחוץ כלפי פנים שמאפשר את הפתיחות הרצויה במקום את ההסתגרות הקיימת.

שטח ציבורי פתוח

קודש (וחול)

התכנון מגבש את הקהילה הדתית על-ידי יצירת רצף - ציר - בין שני בתי כנסת גדולים. פעולה זו מצמצמת את המספר הרב של בתי הכנסת, מייצרת גיבוש ושמירת מסורת משמעותיים יותר עבור הקהל הדתי במושב, ומהדקת את הקהילתיות שהיא פועל יוצא של שמירת אותן פרקטיקות ומסורות דתיות. תנועת הולכי הרגל מוסטת מהכביש הראשי אל עבר הציר ומשחררת את הכביש עבור נסיעה ושימוש של הקהל החילוני. הטיול הרגלי ברחבי המושב, פעילות משמעותית במיוחד בשבתות ובחג, מקבל מקום ומתאפשר גם בזכות חיבור ומשיכה פנימה של המתרוכזות והמרחב החקלאי אל ציר זה.

שני בתי הכנסת וציר החיבור ביניהם

הסתת תנועת הולכי הרגל מהכביש לציר

חיבור המתרוכזות לציר

זהות קהילתית

התכנון באזור הציבורי מדגיש שני פנים של קהילה. הראשונה פונה פנימה, כלומר פלטפורמות ציבוריות עבור תושבי המושב עצמם וגיבוש זהותם כקהילה. השני פונה החוצה, כלומר יצירת מבנים ופונקציות שמעודדים מפגשים ותקשורת עם קהילות וקהלים נוספים.

הקוד הגנטי של התכנון מגיע מאותו גריד של עשר על עשר, ממדי החצר המסורתית בלוב, שנפרס על גבי השטח הציבורי הפתוח. מתוך הגריד שש חצרות נפרשות ונחפרות ובניהן דרך תת-קרקעית אשר קושרת מבני ציבור חפורים.

על גבי הציר וסביב החצרות פרושים ארבעה מתחמים. במתחם הראשון מתוכנן מוזיאון להיסטוריה של הקהילה, בו יוצג הסיפור וההיסטוריה של מושב פורת. מקום כזה מהווה מוקד משיכה תיירותי, מגבש זהות קהילתית ומעניק תעסוקה לתושביו. הצגת הסיפור תאפשר הפחתת סטיגמות ושיפור תדמית הקהילה כלפי חוץ.

המתחם השני כולל פונקציות ומרחבים קהילתיים שונים: אולם הרצאות, אודיטוריום, חדרי חוגים ופעילויות. במתחם השלישי מתוכנן בית-ספר חקלאי על-מנת להקנות את הידע הנדרש עבור דור ההמשך לשמירה על הענף החקלאי. המתחם האחרון הוא מתחם דתי כחלק מבית הכנסת שבקצה הציר. הוא מכיל בנוסף לבית כנסת גדול גם תלמוד תורה ומקווה.

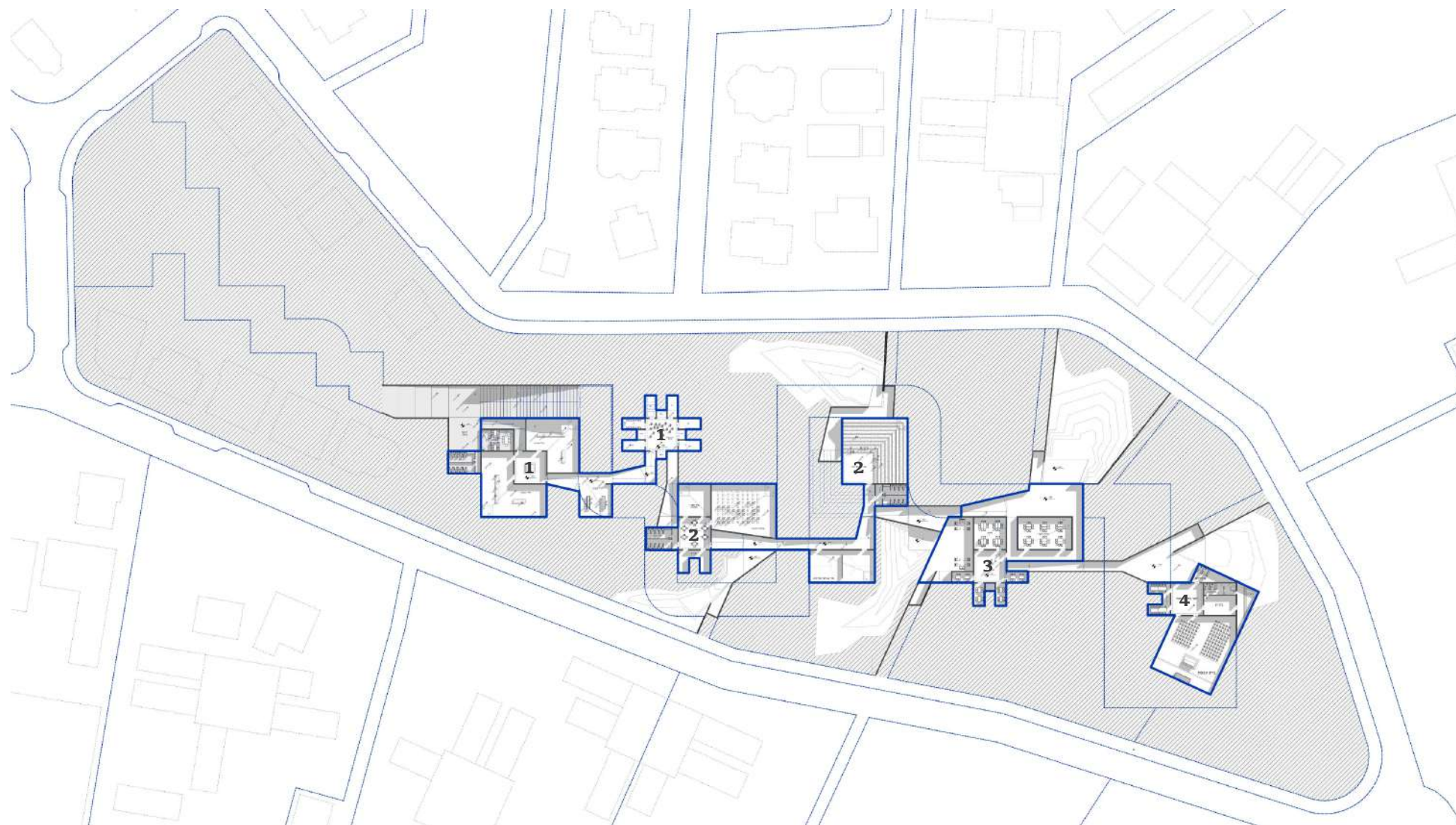
טיפולוגיית מבנה המגורים המסורתי

ארגון שש חצרות באתר

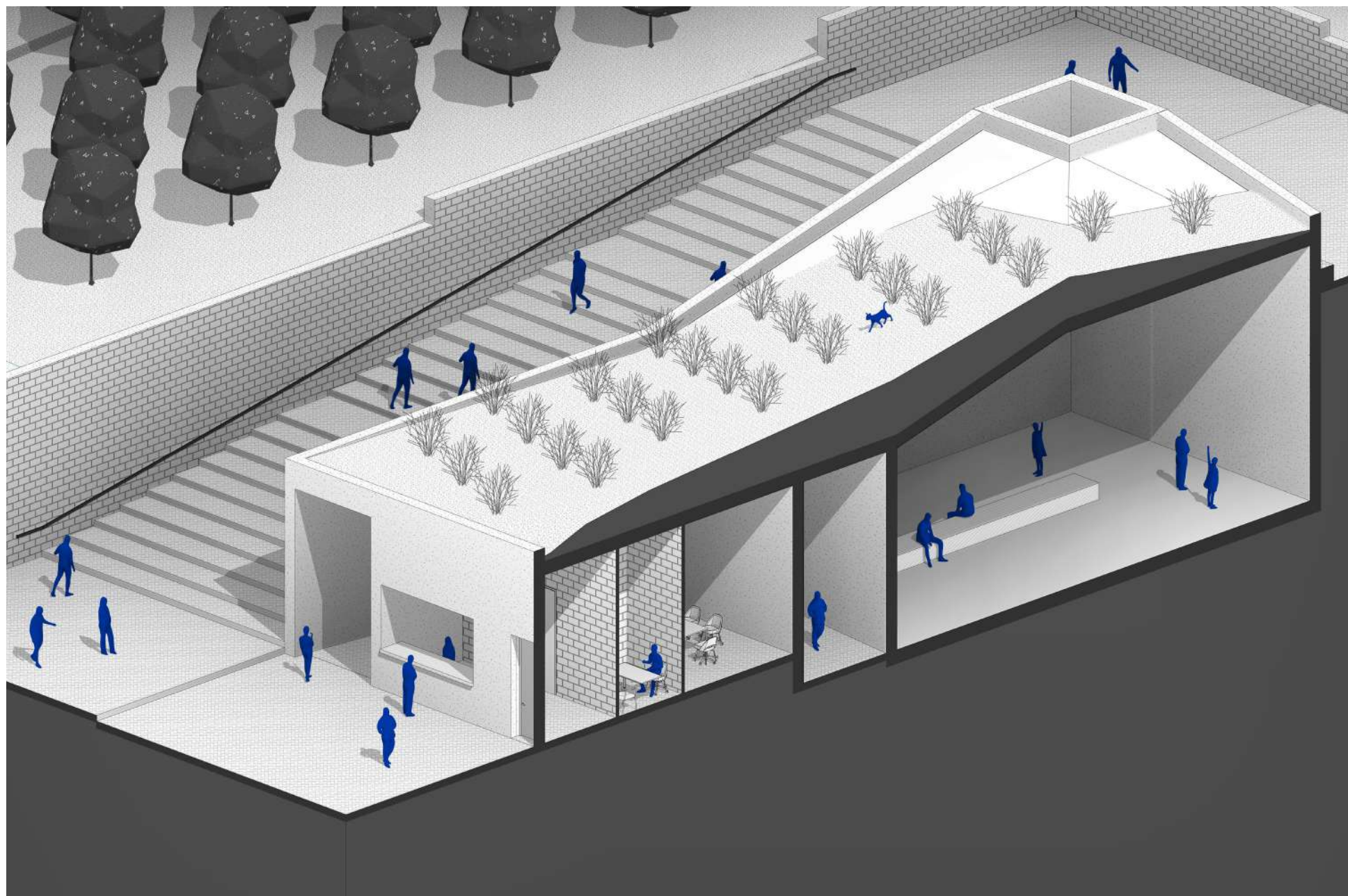

דרך המובילה לתת הקרקע וארגון מרחבים סביב החצרות

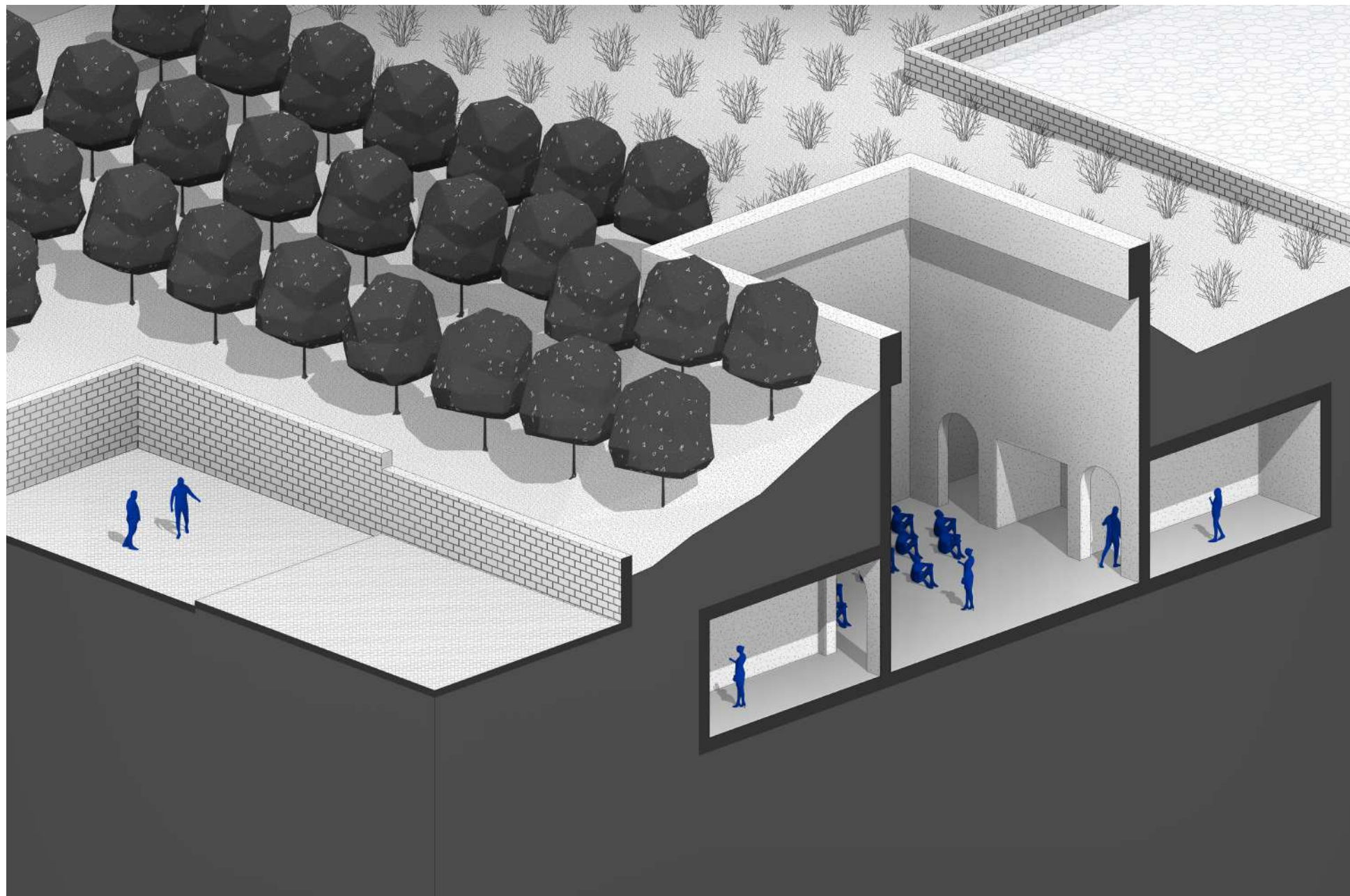

1. מתחם המוזיאון
2. מתחם פעילות קהילתית
3. מתחם בית ספר חקלאי
4. מתחם דתי

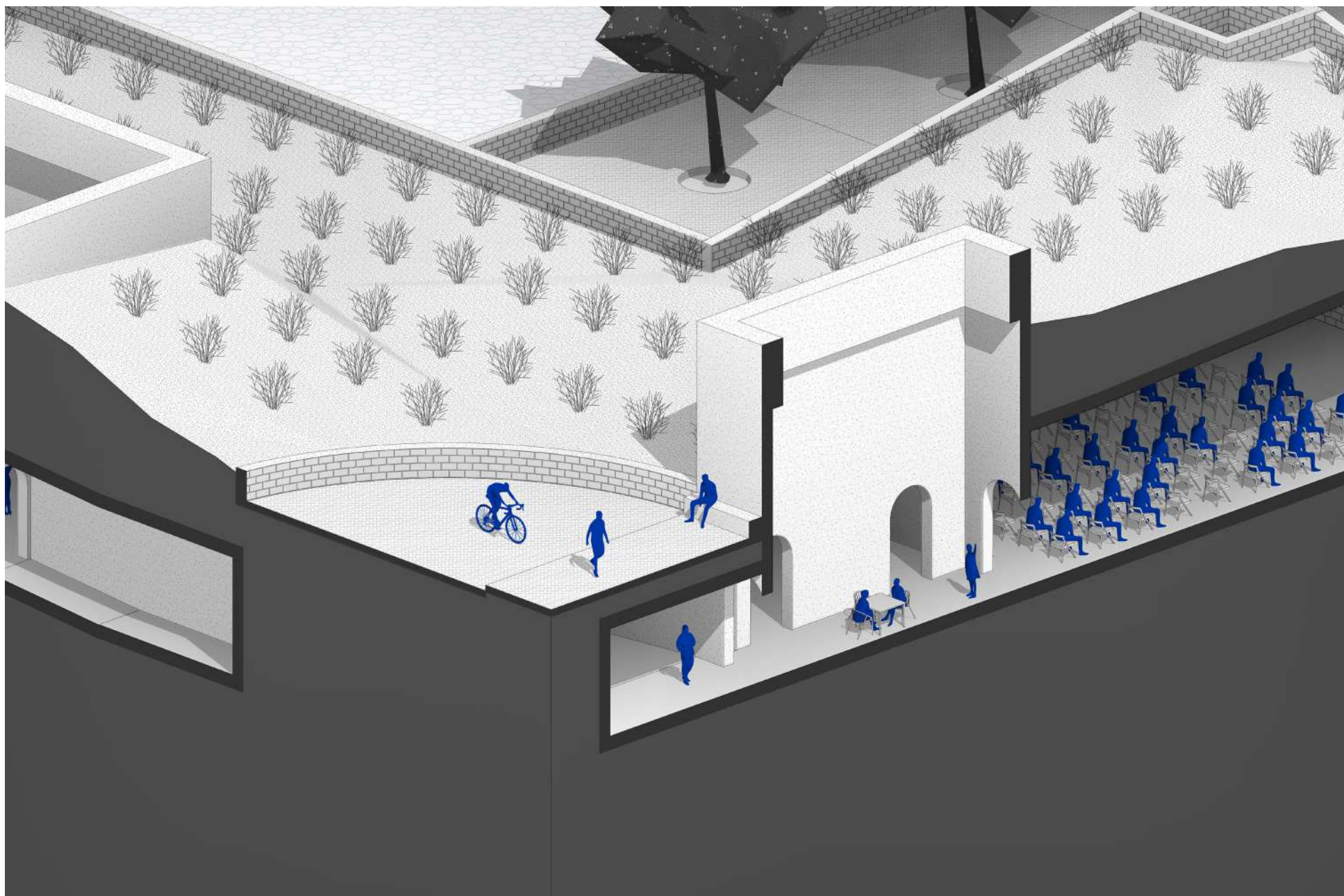
תכנית תת-קרקע מרכז תרבות

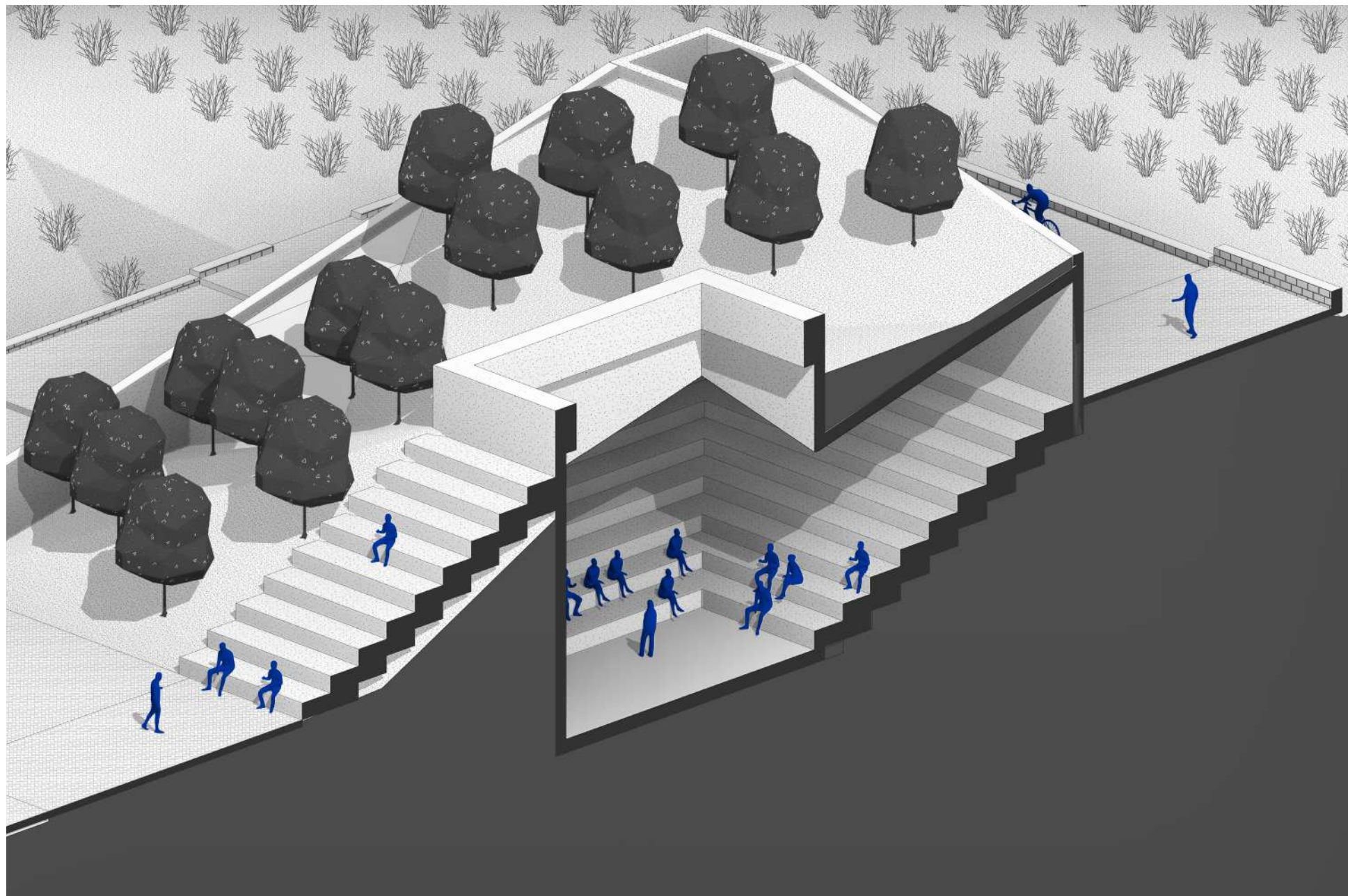
מבנה המוזיאון - צומת המעבר לשתי דרכים: תת קרקעית ועל קרקעית

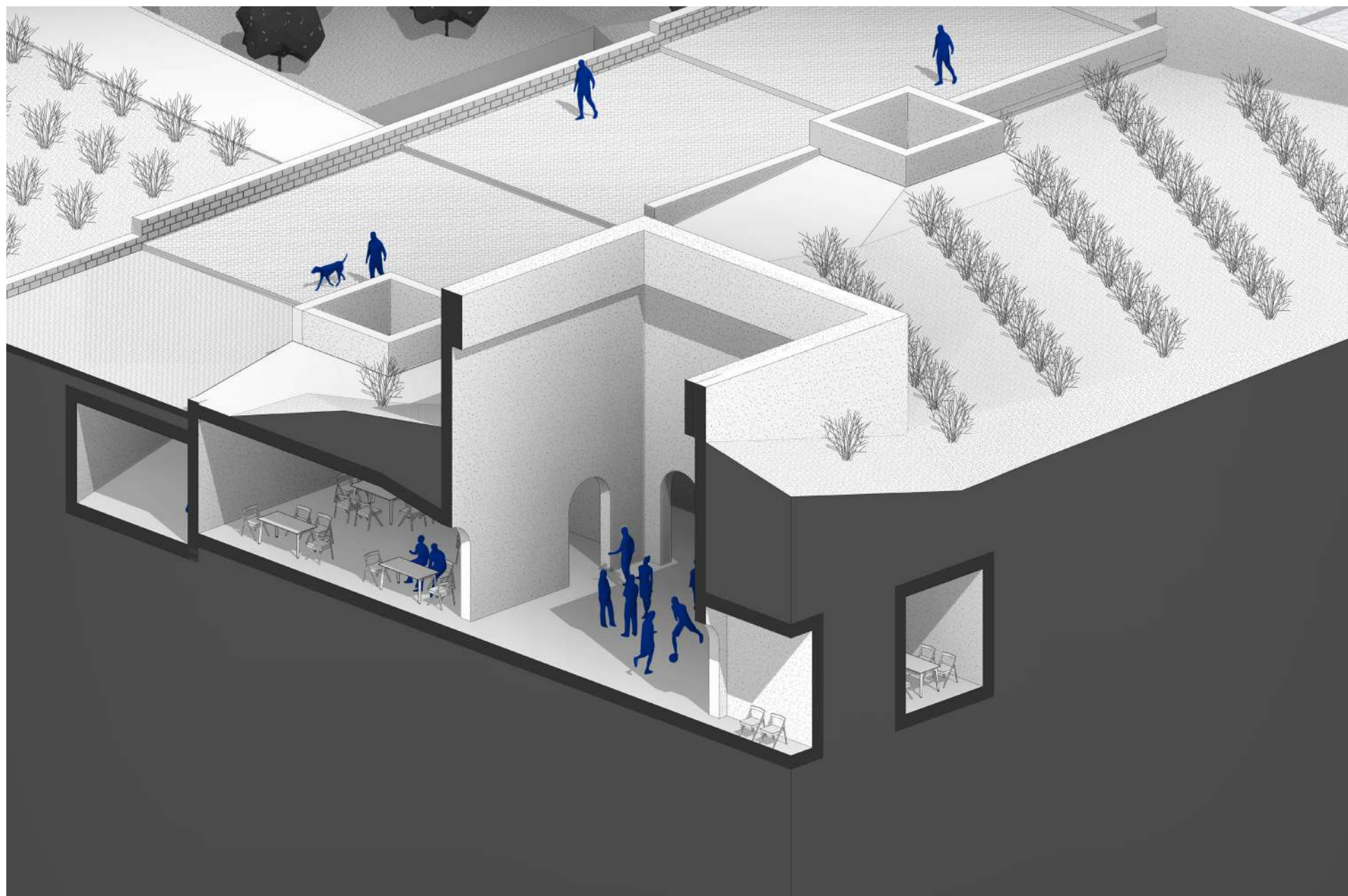
מבנה המדגים את חווית המגורים התת קרקעית המסורתית

חצר המארגנת סביבה מרחבי פעילות קהילתיים

חצר אודיטוריום חפור ואמפיתאטרון עליון

חצר המארגנת סביבה כיתות לימוד של בית הספר החקלאי

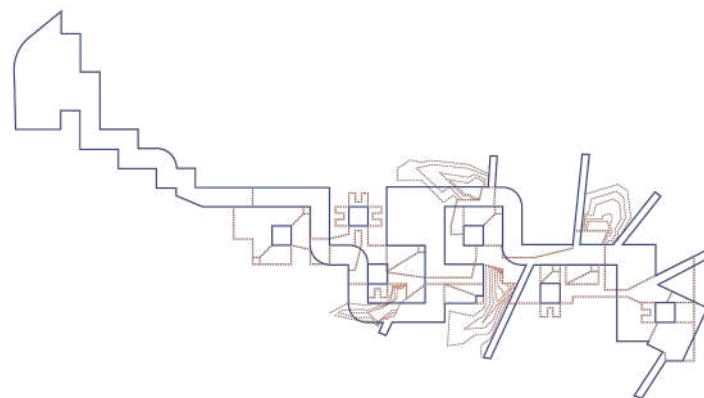

מודל המוזיאון - מבט איזומטרי

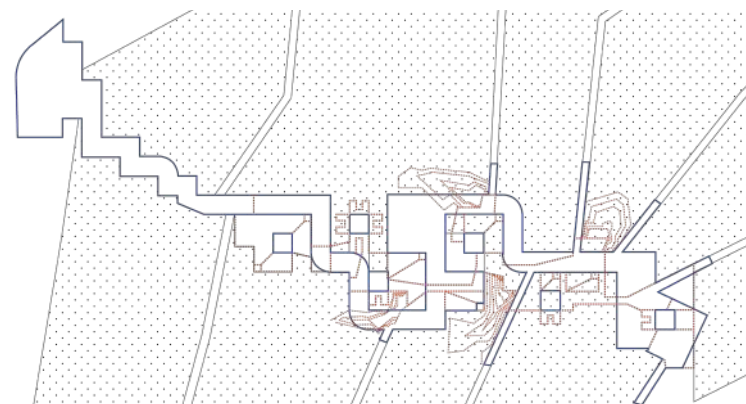

מודל המוזיאון - מבט על

הציר הציבורי הוא כפול: דרך עילית, ודרך תחתית, ובהן נקודות הטיול, העצירה והמפגש. פיתוח נופי טווה יחד את הדרך שלמעלה עם הדרך שלמטה, ומחבר אותן גם לרשת המתרוככות שנמשכת מתוך הנוף החקלאי דרך נחלת הפרט אל עבר המרחב ונחלת הכלל. פעולת האריגה הזו מייצרת את אותה זהות קהילתית ייחודית ומאפשרת לחוות את תרבותה העתיקה של הקהילה יחד עם ההיסטוריה הארצישראלית שלה תוך שזהו מהווה בסיס לחיים המודרניים כפי שהם עכשיו.

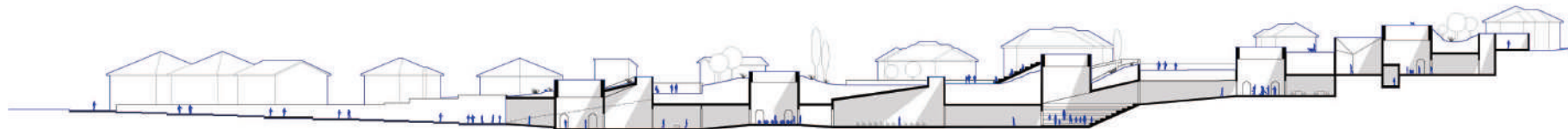
הדרך על פני הקרקע - חלק מציור בתי הכנסת

חיבור המתרוכקות לדרכים על ידי פיתוח נוף חקלאי

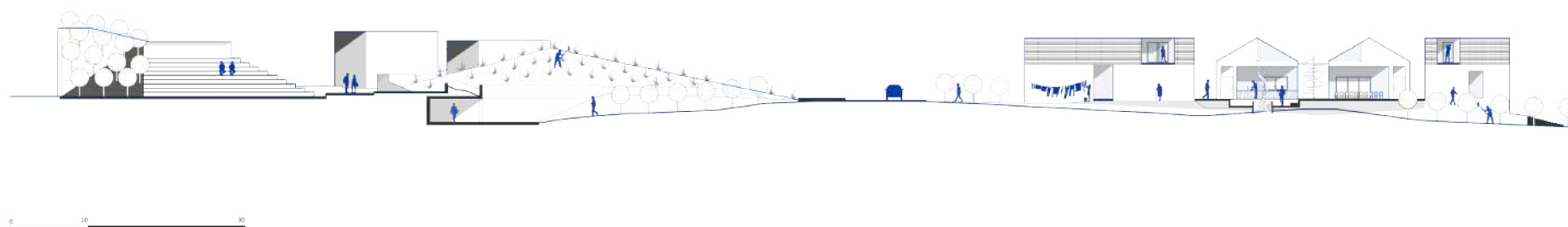
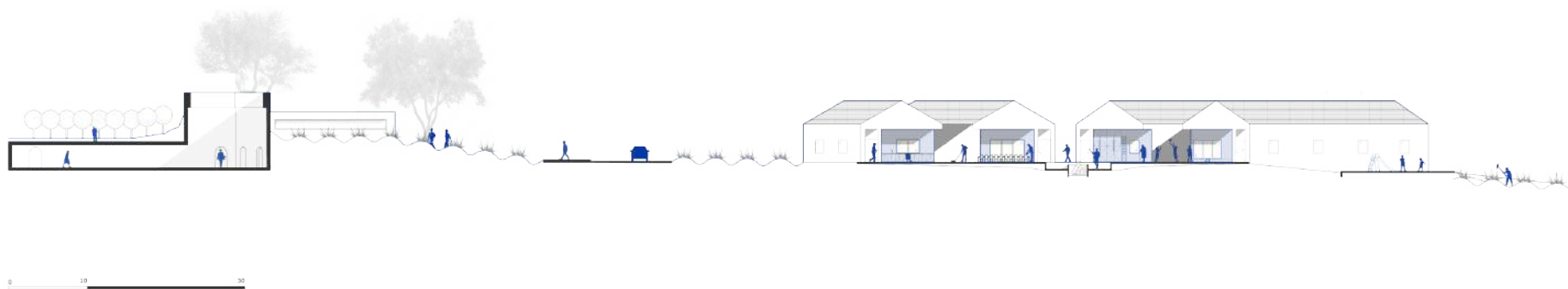
תכנית גגות המציגה את הדרך העילית והפיתוח הנופי סביבה

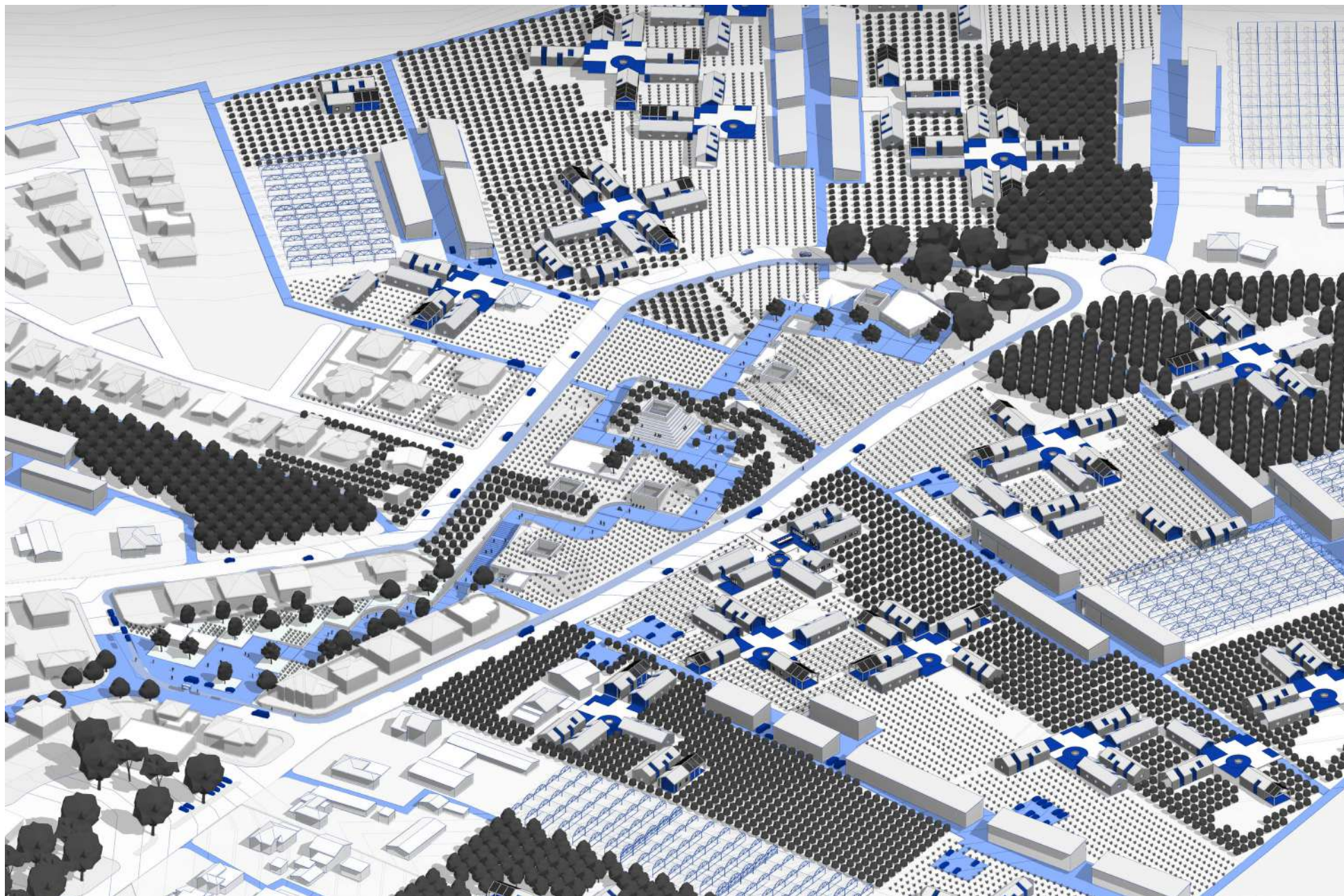
חתך אורך - מבנה הציבור

חתך רוחב - מבנה הציבור

חזיתות - חתכים של איזורי המגע בין נחלת הפרט ונחלת הכלל

מרחב התכנון הכולל

סיכום

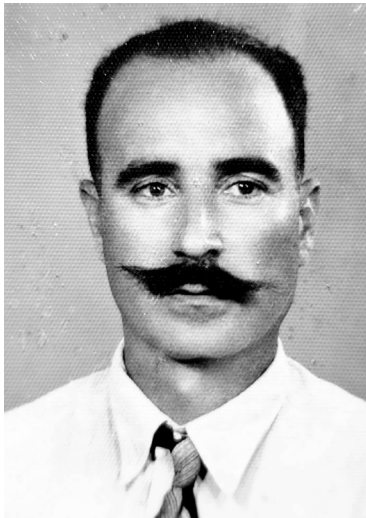
בפרויקט זה הצגתי את המקרה הייחודי של מושב פורת, קהילה מגובשת שעלתה לישראל כמקשה אחת מלוב, מכפר, מגורים ומרקם חברתי ברור, אל כפר אחר חור, שונה לחלוטין, באופן ששבר את המרקם החברתי המובחן. המחקר שאל: כיצד הושפעה קהילת המהגרים מצפון אפריקה מתהליך שילובם בפרויקט הפיתוח של המרחב הכפרי-חקלאי בישראל של שנות החמישים? ובמילים אחרות, כיצד נוצר אותו שבר?

חקירה בכלים היסטוריים, אנתרופולוגיים ואתנוגרפיים של שלוש התקופות המרכזיות בחיי הקהילה – מלוב, דרך העלייה בשנות החמישים ועד לחיי המושב כיום, חשפו את המנגנונים בהם נוצר והתעצב המרקם החברתי, מנגנונים מרחביים ופיזיים יחד עם מנגנונים קהילתיים וחברתיים, שמעצבים יחד משמעות וחס למסורת, לדת, לכלכלה, לפרנסה ולחינוך. הראיתי כיצד התכנון של פורת שהתבסס על פרדיגמות מודרניות, הביא לפגיעה בפירוק במערך המשפחתי-חמולתי. הצגתי כיצד אל מול התכנון והבנייה הורנקולארית בלוב, שצמחה מתוך הקרקע ויצרה רמות שונות של 'כלל', התכנון המודרני בפורת הבדיל וחילק באופן דיכוטומי בין מרחבים ציבוריים ומרחבים פרטיים – מרחב הפרט ומרחב הכלל. הראיתי כיצד אותו שבר, שמקורו בשנות החמישים, טרם התאחה, ואדוותיו פועמים גם כיום.

מתוך המחקר ומתוך רצון לאחות ולתקן את אותו השבר, פיתחתי עקרונות לתכנון והתערבות: כיצד נכון לתכנן את מושב פורת עבור עתיד החברה והקהילה המתגוררת בו כיום?

העקרונות, שמתמקדים במרחב הפרטי של המשפחה והכלכלה ובמרחב הכלל של הקהילה והזהות הקהילתית, מגיבים לתופעות חברתיות ולסיפור ההיסטורי באופן ישיר. התכנון המרחבי מניח כי קיים ערך בעבר, וכי יש חזקה בחזרה, במידה מסוימת, לאותו הגיון פנימי קהילתי שנשבר ואבד. במרחב הפרט התכנון משתמש בטיפולוגיה הבנייה של משפחה סביב חצר כבסיס למשפחה מהודקת יותר. במרחב הכלל טיפולוגיה של בנייה וחפירה תת קרקעית סביב חצרות חפורות דומות, תוך חיבורן על גבי ציר ציבורי כפול: על קרקעי ותת קרקעי מהווים בסיס לקהילה חזקה יותר ומאפשרים ריפוי קונפליקטים בין צורות חיים שונות.

החיבור בין המרחב הציבורי העילי והתחתני אל מרחב הפרט בתכנונו החדש, מאפשרים יחד את מימוש מטרת התכנון: בלימת תהליך הפירוק ואיחוי השבר, תוך דיאלוג מאתן בין ההווה והעבר, לכדי יצירת זהות אישית וקהילתית ייחודית כבסיס לעתיד מושב פורת.

מוקדש לסבי, רחמים חג'ג' (1915-1993), שהחל לתעד את חייו בלוב והתיישבותו בישראל אך השאיר את ספרו לא גמור.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים:

סלושץ, נ. (1937) ספר המסעות - מסעי בארץ לוב, א-ב, הוצאת ועד היובל, תל אביב

הכהן, מ. (1982), קורות לוב ויהודיה- יישוביהם ומנהגיהם, המרכז לחקר יהדות צפון אפריקה מכון יד בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים

אידן, ר. (1995) תכנון מושבי גוש תלת מונד - יצירת דגם חדש של מושבי עובדים, קתדרה לתולדות ישראל ויישובה, חוברת מס' 78. עמודים 107-121

גולדברג, ה. (2003) המזרחי והמזרחן: המפגש בין נחום סלושץ ומרדכי הכהן, בתוך כתב העת מחקרי ירושלים בפולקלור היהודי, הוצאת המכון לחקר היהדות ע"ש מנדל, חוברת תשס"ג. עמודים 145-157

גולדברג, ה. (2003) המזרחי והמזרחן: המפגש בין נחום סלושץ ומרדכי הכהן, מחקרי ירושלים בפולקלור היהודי, הוצאת המכון לחקר היהדות ע"ש מנדל, חוברת תשס"ג. עמודים 145-157

חיוטין, ב. חיוטין, מ. (2010) אדריכלות החברה האוטופית - קיבוץ ומושב, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

גולדברג, ה. (2011) שוכני המערות של טריפוליטניה: מרומנטיקה לאתנוגרפיה ותולדות עם ישראל, הוצאת יד יצחק בן-צבי, פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח. עמודים 9-31

גולדברג, ה. (2011) שוכני המערות של טריפוליטניה: מרומנטיקה לאתנוגרפיה ותולדות עם ישראל, הוצאת יד יצחק בן-צבי, פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח. עמודים 9-31

אוזן, מ. (2016) במנהרת הזמן של יהודי ג'ריאן- עלייתם לארץ ישראל, אוניברסיטת תל אביב

Goldberg E, H (1972), **Cave Dweller and Citrus Growers**, Cambridge at the university press

Goldberg E, H (2010), **Cultural change in an Israeli immigrant village : the twist dance in Moshav Porat**, Edited by Esther Hertzog. Detroit: Wayne State University Press. pages 31-39

מקורות משניים:

מינקוביץ, מ. (1967) מחמולה לאגודה - ארגונים משפחתיים בתהליך ההסתגלות למושב, ירושלים: האוניברסיטה העברית

באבא, ה. ק. (1994) שאלת האחר: הברדל, אפליה ושיח פוסט-קולוניאלי, תיאוריה וביקורת, 5. עמודים 144-159

גורן, י. (1960) מושבי העולים: ארגונים וניהולם, תל אביב: המחלקה לפרסומים חקלאיים, הקריה

וינטראוב, ד. (1962) דפוסי שינוי חברתי של קבוצות עדתיות במושבי עולים, עבודת דוקטורט, ירושלים: האוניברסיטה העברית

עיתונות:

שיף, (1953) יושבי המערות מטריפולי בבתים לבנים בשרון

אבינועם, י. (1953) "יושבי מערות" מטריפוליטניה בבתי בטון לבנים בשרון, היום

שיף, ז. (1956) שוכני המערות שבאו לישראל, הארץ

אנגל, ש. (1959) בכור חסן וכפרו, דבר

אנגל, ש. (1960) ההגדה והכופתאות בכפר פורת - רחמים חג'ג' מספר מה נשתנה ביישוב עולי טריפולי, דבר

שרוני, ג. (1962) שוכני המערות התערו באדמתם, מעריב

שרוני, ג. (1962) שוכני המערות התערו באדמתם, מעריב

שינמן, א. (1968) יוצאי שוכני המערות מלוב, בלב השרון, היום

ארכיון:

מחברת הזכרונות של רחמים חג'ג'

תכנית מתאר כוללנית לב השרון מס' 412-0975664, מועצה אזורית לב השרון